

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

НАМАНГАН МУҲАНДИСЛИК-ТЕХНОЛОГИЯ ИНСТИТУТИ

ИЖТИМОЙ ФАНЛАР КАФЕДРАСИ

СОЦИОЛОГИЯ

фани бўйича

МАЪРУЗАЛАР МАТНИ

НАМАНГАН – 2014

1 - МАВЗУ. Социологиянинг фан сифатида шаклланиши ва структураси.

1. Социология фанининг вужудга келишида ижтимоий-иқтисодий, ғоявий-назарий шарт-шароитлар. О.Конт - позитив Социологиянинг асосчиси, унинг Социологияни мустақил фан сифатида яратишдаги дастлабки режалари.
2. Антик даврнинг қомусий олимлари ва Шарқ мутафаккирларининг ижтимоий-фалсафий таълимотлари (Платон, Аристотел, Форобий, Ибн Халдун ва бошқалар) замонавий Социологиянинг муҳим манбалари сифатида. Ғарб Социологияси классикларининг ишларида Социологиянинг объекти ва предмети муаммоси. Социологиянинг турли йўналишларида фаннинг объекти ва предмети муаммосини йеҳиш йўлидаги ғоявий-назарий изланишлар.
3. Социологиянинг бошқа фанлар билан муносабати. Социология ва фалсафа. Социология ва тарих. Социология ва психология, демография, генетика, Социал география. Социология ва табиий ҳама аниқ фанлар. Социологиянинг фанлар тизимидаги тутган ўзига ҳос ўрни.
4. Фанда структура тушунчаси ва унинг аҳамияти. Социологиянинг структураси ва унинг асосий таркибий қисмлари. Социология структураси элементларининг ривожланиш динамикаси. Фундаментал (асосий) Социология. Жамият ҳаётининг фундаментал муаммоларини социологик таҳлили. Назарий ва амалий Социология: уларнинг умумийлиги ва фарқи. Социология тарихида универсал назарияларни ишлаб чиқишга бўлган интилишлар. Эмпирик Социологиянинг бунёд бўлиши ва уни Социология назарияси ривожига таъсири. Социологияда маҳсус ва тармоқ йўналишлар. Макросоциология ва микросоциология.

Социология (лотинча *societas* – жамият ва юнонча *logos* – таълимот) – сўзларидан олинган бўлиб, жамият ҳақидаги фан маъносини англатади. Бундан ҳулоса чиқадики, социология – жамият ҳақидаги фан. Америка социологи Ж.Смелзер «Социология» дарслигида шундай таъриф берган. Лекин бу жуда абстракт таърифдир, чунки жамиятни жуда кўп фанлар ўрганади: Социал фалсафа, сиёсий иқтисод, демография, тарих, антропология ва б. Социологиянинг объекти – «социал» деб аталган барча ҳусусият, алоқа, муносабатлар ҳисобланади. Рус олими Осипов фикрича, **социал** - бу индивидлар ёки гуруҳлар томонидан конкрет шароитларда ўзаро ҳамкорлик жараёнида умумлаштирилган, уларнинг бир-бирига бўлган муносабатларида, жамиятда тутган ўрнида, ижтимоий ҳаётдаги ҳодиса ва жараёнларга бўлган муносабатларида намоён бўладиган у ёки бу ҳусусият ва ҳоссаларнинг мажмуидир. Социал ҳодиса ёки жараён, ўзаро таъсир натижасида вужудга келадиган социал алоқалар, социал муносабатлар ва уларни таҳлил етиш усули социологик тадқиқот объекти ҳисобланади.

Социология – жамиятни ички таркиби, амал қилиш тартиботлари ва ривожланиш қонуниятларини ўрганади. Социологни бир маротаба рўй берадиган ва ноёб ҳодисалар эмас, балки қонуниятли, доимий ва типик (такрорланувчи) ҳодисалар қизиқтиради.

«Социология» термини фанга француз файласуфи **Огюст Конт** томонидан киритилган бўлиб, ушбу термин илк бор унинг «Позитив фалсафа курси» асарини II -томида (1839 й) қўлланилган.

Социология эса бу позитив билимлар чўккисидир, у ўз тадқиқотларида позитив услубга суянади. Позитив услуб кузатишлардан тўпланган тажриба ва тадқиқотларни таққослаш, ишончли, текширилган, эътироз туғдирмайдиган эмпирик маълумотлар мажмуини назарий таҳлил этишга суянган. О.Конт томонидан жамият ҳақидаги фанни шакллантиришда меҳнат тақсимоти ва кооперациялашнинг зарурлиги ҳақидаги қонуннинг очиб берилиши навбатдаги муҳим якун бўлди. Бу омиллар жамият тарихида жудда катта ижобий аҳамиятга эга. Шу туфайли социал ва касб-корлик гуруҳлари юзага келади, жамиятнинг хилма-хиллиги ўсади ва одамларнинг моддий фаровонлиги кўтарилади.

О. Конт ўз қарашларидан келиб чиқиб, Социологияни икки қисмга: социал турғунлик (статика) ва социал жўшқинликка (динамика) бўлади.

Социал турғунлик ижтимоий тузумларнинг амал қилиш шароитлари ва қонуниятларини ўргатади. О. Конт Социологиясининг ушбу бўлимида асосий ижтимоий институтлар: оила, давлат, дин, ижтимоий гуруҳларнинг ижтимоий функциялари ва уларнинг бирдамлик ва ҳамкорликни ўрнатишдаги роллари кўриб чиқилган. Социал жўшқинликда О. Конт инсонни маънавий, ақлий ривожлантиришнинг муҳим омили бўлган ижтимоий тараққиёт назариясини ривожлантиради.

Социология – жамиятни социал система сифатида, шу системани уни ташкил етувчи элементлари: шахслар, социал birlikлар, институтлар орқали функцияларини бажариши ва ривожланишини ўрганадиган фан. **Социология** – жамиятда турли ўринни эгаллаб, жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ҳаётида турли тарзда иштирок етувчи, нафақат даромад даражаси, балки даромад манбаи, эҳтиёж қондириш сифати, соҳаси, ҳаёт тарзи билан фарқланадиган, шунингдек кадриятлар тизими, хулқ-атвор услуби ва мотивлари билан фарқланадиган инсонлар гуруҳларини, улар ўртасидаги муносабатларни ва бу муносабатлардан келиб чиқадиган ҳодиса ва жараёнларни ўрганадиган фан.

Социология ижтимоий ҳаётни у ёки бу шаклда ва соҳада ўрганар экан, у аввало социал воқелик ҳақидаги билимларни шакллантириш, социал ривожланиш жараёнларини тасвирлаш, тушунтириш, ўзининг асосий методологиясини ва социологик тадқиқот методларини ишлаб чиқиш каби илмий муаммоларни ҳал этади.

Социологиянинг жамият ҳаёти билан хилма-хил алоқаси, унинг ижтимоий бурчи биринчи навбатда у бажараётган функциялар билан аниқланади. Ҳар қандай фанлар каби социологиянинг энг асосий функцияларидан бири **назария ва амалиётнинг бирлигидир.**

Социологик тадқиқотларнинг кўпчилик қисми амалий муаммоларни ҳал этишга йўналтирилган. Социологиянинг амалий йўналтирилганлиги шунда номоён бўладики, у ижтимоий жараёнларнинг ривожланиш майллари

ҳақидаги илмий асосланган маълумотни ишлаб чиқишга қодир. Мана шунда унинг **ижтимоий башорат функцияси** намоён бўлади.

Жамият ҳаётида социологик тадқиқотлардан ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларини ривожлантиришни режалаштиришда фойдаланиш катта аҳамиятга эга. Социал режалаштириш ижтимоий тизим қандай бўлишиданқатъи назар ҳамма мамлакатларда ривожланган.

Социология **мафкуравий функцияни** ҳам бажаради. У:

- биринчидан, табиий-тарихий жараёнларни англаш, жамият тараққиётининг яқин орадаги мақсадларини ва истиқболларини ишлаб чиқишга қаратилган;

- иккинчидан, илмий ва мафкуравий мунозарани бошқа қарашлар тизими орқали олиб бориш;

- учинчидан, аҳоли ўртасида илмий ва миллий мафкурани тарқатиш;

- тўртинчидан, малакали мутахассисларни тайёрлаш, улар томонидан илмий мафкурани ҳар томонлама ўзлаштириш имконини беради, шунингдек, одамлар ўртасида муносабатларни шакллантиришга, уйғун ҳиссиётларни ижтимоий муносабатларга хизмат қилдириб яхшилашга ҳам ёрдам бериши мумкин.

Шу туфайли социология **инсонпарварлик функциясини** ҳам бажаради.

Қонун деганда, одатда, аниқ вазиятда умумий, зарурий ва такрорланишга хос бўлган жиддий алоқа ёки муносабатлар тушунилади.

Социал қонуният – социал воқелик ва жараёнларнинг жиддий зарурий алоқасини акс эттиради.

Социал қонунлар муносабатларни акс эттиради. Бу халқлар, миллатлар, синфлар, социал-касб-корлик гуруҳлари, шаҳар ва қишлоқ, шунингдек, жамият ва оила, жамият билан шахс ўртасидаги муносабатларни белгилайди. Социал қонунларга асосланган ҳолда одамлар, ўз ҳаётий фаолиятлари учун зарурий бўлган шароит таъсири остида уникўллайдилар.

Табиат қонунлари каби социал қонунлар воқеаларнинг табиий ҳаракати давомида пайдо бўлади. **Социал қонунлар** кўпчилик индивидларнинг ижтимоий вазиятда ва объектив алоқаларда мақсадга мувофиқ таъсир кўрсатиши натижаси ҳисобланади, яъни одамлар яшайдилар, моддий ва маънавий неъматларни яратишда қатнашадилар; маҳсулотни айирбошлайдилар, тақсимлайдилар ва истеъмол қиладилар, болаларни дунёга келтирадилар ва тарбиялайдилар, уларнинг иродаси ва онги билан боғлиқ бўлмаган ҳолда қонуний воқеалар занжири юзага келади.

Социал қонун ва қонуниятларни тадқиқ этиш, демак, социал соҳа турли элементлари ўртасидаги зарурий алоқаларни ўрнатишдир.

Социологик қонунлар социал системанинг турли босқичларида намоён бўлувчи турли хил социал бирликлар, ташкилотлар ва институтларга бирлашган одамлар ўртасидаги муҳим, такрорланиб турувчи ўзига хос алоқалардир.

Социологик қонунлар 2 турга бўлинади: **умумий ва хусусий қонунлар**.

Умумий социологик қонунлар:

а) барча социал системаларнинг ривожланиши давомида амал қиладиган;

б) социал тизимларнинг социал муҳитда амал қилувчи бошқа қонунлари моҳиятини аниқлаб бериб, фундаментал асосларини акс эттиради.

Социал муносабатларнинг ишлаб чиқариш усулларига тобелигини ифодаловчиси ҳам умумсоциологик қонунлардир.

Социал муносабатларнинг ишлаб чиқариш-иқтисодий муносабатларига нисбатан фаол роли ҳам муҳим социал қонуниятдир. Масалан, социал бирликларда одамлар муносабатларининг яхлитланиши, жамоада шунга мос муҳитнинг яратилиши ишлаб чиқариш ривожига, умумий ҳолда жамиятга ҳам бевосита таъсир қилади.

Эҳтиёж ва қизиқишларнинг социал шартланганлиги ҳам умумсоциологик қонуниятга киради.

Шахс шаклланиши социал моҳиятининг роли ҳам умумсоциологик қонунлар орқали ўрганилади.

Умумий қонунлар ҳамма ижтимоий тизимларда амал қилади. Масалан, қиймат қонуни ва товар-пул муносабатлари. Ўзига хос қонунларнинг амал қилиши битта ёки бир нечта социал тизимлар билан чекланган (масалан, бир жамият туридан иккинчисига ўтиш).

2. Хусусий (махсус) қонунлар. Социал тизимнинг алоҳида тузилиш соҳаларида амал қилади. Масалан, социал бирликлар ўзига хос ҳаёт ва фаолият тарзига эга: синфий, миллий, оилавий-қундалик ва бошқалар. Социал ривожланиш қонунлари объектив бўлиб, инсон онги, иродасига боғлиқ бўлмаган ҳолда амал қилади. Лекин ижтимоий ҳаётда ҳеч нарса инсонсиз амал қилмайди. Шунинг учун социал қонунлар инсон фаолияти қонунларидир. Уларнинг хатти-ҳаракатлари механизми эса — омма ва инсонларнинг, социал субъектларнинг детерминацион механизмидир.

Бу жиҳатдан қараганда Социологиянинг умумий қонуниятлари: ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маънавий соҳаларда амал қилади. қонунларни уларнинг намоён бўлишига қараб **динамикага** оид (жўшқин) ва **статикага** (турғун) оид деб ажратиб ўрганиш мумкин.

Динамикага оид қонунлар ижтимоий ўзгаришларнинг омиллари ва шакллари, йўналишларини белгилайди ҳамда аниқ вазиятда воқеаларнинг давомийлигини англатади.

Статикага доир қонунлар динамик қонунлардан фарқ қилиб, ижтимоий воқелик боғланишини қатъий белгиламасдан, ўзгаришларнинг йўналишини акс эттиради.

Платоннинг (э.р.ав 427–347) ижтимоий-фалсафий қарашлари «Базм», «Теэтет», «Федон» номли диалогларида, сиёсий қарашлари эса «Давлат», «Қонунлар» номли асарларида баён этилган. Платон фикрича, оламда «ғоялар дунёси» бирламча бўлиб, моддий дунё эса унинг маҳсули, соясидир. «Ғоялар дунёси» замон ва маконга боғлиқ бўлмай, мангу ҳаракатсиз ва ўзгармасдир, ҳақиқий дунёдир. «Ғоялар дунёси»да энг олий ғоя — яхшилик ва бахт ғояси — худодир, бошқа ғояларнинг ҳаммаси у билан боғлиқ.

Арасту (э.р.ав. 384–322) «Метафизика» (ёки «Биринчи фалсафа»), «Физика», «Жон тўғрисида», «Аналитика», «Категориялар», «Сиёсат тўғрисида», «Риторика», «Этика» каби асарлари билан социологик билимлар

ривожига катта ҳисса қўшди. Унинг таълимотича, жамиятнинг қул ва қул эгаларига бўлиниши, қулдорларнинг ҳукмронлиги ва қулларнинг қуллиги табиий ҳолатдир. Ахлоқий фазилатлар фақат эркин кишиларга, қул эгаларига хосдир. У халқни 2 йўл билан - қурқув уруғини сочиб бошқариш; меҳр-муҳаббат қозониб бошқариш мумкин, дейди.

Абу Наср Форобий (873–950) ўзининг кўплаб ижтимоий фикрлари билан социологик билимлар ривожига катта ҳисса қўшди. Унинг «Фозил шаҳар аҳолиси қарашлари ҳақида китоб», «Сиёсат ал-Мадания» каби асарларида олижаноб жамият, адолатли тузум, одил ҳукмдорлар ҳақидаги фикр-мулоҳазалари баён қилинган. Форобий социологияга доир қуйидаги ўғитларни ёзиб қолдирган:

- турли масалалар хусусида фикр юритиш, уларнинг таркиби, фарқи, эҳтимолли ва мутлақ мулоҳазаларни тиниқ, пухта таҳлил этиш;
- кескин ва мутлақ (яъни, эътирозга ўрин қолдирмайдиган) мулоҳаза хусусида фикр юритиш;
- бир-бирига қарама-қарши бўлган ва бўлмаган фарқли мулоҳазалар хусусида фикрлаш, уларнинг қандай ҳолатларда қарама-қарши кучга айланиб қолишини ўрганиш;
- кўринишлари хусусида фикрга эга бўлиш;
- фикр-қарашлар таърифи, уларнинг нималар асосида туриши, таркиб топганлигини, эҳтимолли ва мутлақ фикр-қарашлар ҳақида илмий тасаввурларга эга бўлиш лозим.

Ибн Холдун (Ибн Холдун Абдурахмон Абу Зайд: 1332-1406) араб тарихчиси ва мутафаккири. У ўзининг **Социология (араб.илм ал-ижтимоъ) фанига оид дадил фикрларни ўртага ташлаган ва Шарқда ҳақли равишда шу фан асосчиларидан бири ҳисобланади.** «Китоб ул-Ибар»нинг (1370) муқаддима қисмида унинг тарихий социологик назарияси баён этилган. Шарқнинг этук социологи бўлган Ибн Холдун «Муқаддима» (1381) асарининг кириш қисмидаги дастлабки бўлимни «Кишиларнинг умумий ижтимоий ҳаёти тўғрисида» деб номлаган. Ибн Холдун **социологик** таълимоти қуйидагиларидан иборат:

1) «Инсоният жамияти вужудга келишининг моҳияти, сабаблари, мавжудлиги ва мазмунли ҳаёт кечиришнинг асосий шарт-шароитлари, аввало уларнинг ўзаро муносабатларидан иборат бўлади.

2) Табиий физик-жуғрофий муҳитнинг ҳаётга таъсири жисмоний қиёфа ва кишиларнинг руҳиятида кўриниб, бу жараёнда икки - табиий жуғрофик ва ижтимоий муҳит бир-бири билан бевосита муносабат ва таъсирда бўлади.

3) Табиийликдан юқори бўлган кучнинг жамият ҳаётига таъсири ва бу таъсирдан қутилиш имкониятлари.

4) Инсоният жамияти кишиларнинг ана шу бирикмаси бирлашмасининг натижасидир».

5) Бундай инсоният уюшмаларини бошлиқлар бошқаради ва унинг танланиши Аллоҳ томонидан эмас, балки инсоннинг ҳаёт воситаларига бўлган интилиш ва табиий эҳтиёжлари туфайли содир бўлади.

Ибн Холдуннинг бу қарашининг юнон файласуфларидан Арасту ва бошқаларнинг «Инсон сиёсий мажудотдир» деган ғоясидан фарқи ҳам шундадир.

б) Инсоннинг ижтимоий мавжудлиги унинг фақат маънавий табиатидан эмас, балки табиий эҳтиёжларидан келиб чиқади.

Кишилар мавжуд экан, уларнинг эҳтиёж ва интилишлари ўртасида фарқ бўлиши табиий ва айрим аҳоли гуруҳлари ва шахслар ўртасида келишмовчилик, қарама-қарашликлар содир бўлади. Бу эса тартиб ўрнатиш ва ташкил қилиш ишларини ўртага қўядики, бунинг «ҳокимият» амалга оширади. Ибн Холдун, мулкни ва мулккий муносабатларни тартибга солувчи ва ҳимоя қилувчи куч эса давлатдир, деб ёзади.

Норозиликларнинг бош сабабчиси ҳукмрон синф вакиллари адолатсизлик ва зўравонликка асосланган сиёсатидир. Унинг назарида шох 2 тоифага: адолатли ва адолатсиз шохга бўлинади. Яхши ҳукмдор шундай ҳукмдорки, унинг сиёсати кучини халқ зўр-базўр сезади ва у ўз фуқаролари билан юмшоқ, адолатли муомалада бўлади. Чунки ўз сиёсатини адолат асосига қурган шохнинг фуқаролари кучли ва эркин бўлади, бунинг натижасида улар қудратли яратувчи кучга айланадилар. Шу боис мутафаккир шохларга маслаҳат бериб, халқ эркинлигини ҳаддан ортиқ бўғмасликка ва эркинлик беришга чақиради: *«Агар тарбия куч ишлатиш, қўрқитиш йўли билан бўлар экан, у хоҳ ўқувчи, хоҳ қул, хоҳ хизматкор бўлсин, уларга қўрқинч таҳдид қилиб туради, натижада фуқаро руҳининг ўсишига халақит беради, ҳаракатчанликни сўндиради ва унинг ўрнига ялқовлик, алдаш, ёлгончиликни кучайтиради. Бу сифатлар айнан шу зўравонлик таъсирида содир бўлади. Улар қалби бефарқлик билан тўлади, яхши ва фазилатли сифатлар ўрнига аҳмоқона, ёмон сифатларни қабул қилиб, насларнинг энг пастига айланади».*

Социологиянинг фан сифатидаги асосий ривожланиш босқичлари: классик, ноклассик, марксистик ва XX аср Америка социологияси каби соҳаларга бўлинади.

Г. Спенсер (1820-1903) Социологиядаги организмга оид мактабнинг асосчиси ҳисобланади. У ўзининг организмга оид назариясини ва социал эволюция тушунчасини «Илмий - сиёсий ва фалсафий тажрибалар» асарида атрофлича баён этган. Г. Спенсер жамиятни табиий, энг аввало, биологик конунлар асосида ривожланувчи организм сифатида қараган. У жамиятни жонли биологик организмга ўхшатади. Ушбу фикрни асослаш мақсадида у қуйидаги далилларни келтиради:

1. Жонли организм сифатида ҳар қандай жамият ҳам ўсиш ва ривожланиш жараёнида ўз массасида ортиб боради.
2. У ва бошқалари мураккаблашади.
3. Унинг қисмларининг тобора бир - бирига боғлиқлиги кучайиб боради.
4. Уни ташкил этган бирликлар гоҳо пайдо бўлиб ва йўқ бўлиб туришига қарамай, бир бутун ҳолда яшашни давом эттиради.

Г. Спенсернинг социал, шунингдек, эволюция назарияси катта қизиқиш уйғотади. Эволюцияда у қуйидаги асосий жиҳатларни ажратиб кўрсатади:

оддийдан мураккабга ўтиш (**интеграция**), бир турдан хилма-хилликка ўтиш (**дифференциация**), ноаниқликдан аниқликка ўтиш тартибининг ўсиши. **Социал эволюция**, бу - жамиятнинг мураккаблашуви йўлидаги прогрессив ривожланиш ва социал, аввало, сиёсий институтларни такомиллаштириш соҳасидаги фаолиятдир. У социал эволюциянинг одамлар эҳтиёжлари билан объектив боғланганлигини кўрсатади. «Давлат эволюцияси социал эҳтиёжлар натижаси ҳисобланади», - деб таъкидлайди Г.Спенсер.

Г. Спенсернинг нуктаи назарича, социал эволюция жараёнида одамларнинг ва турли социал институтлар жамоавий фаолиятининг аҳамияти ортади. Турли авлод одамларининг биргаликдаги интилишлари орқали амалга ошириладиган социал эволюция давомида жамиятнинг кўп функциялари ўзгаради.

Спенсер жамиятнинг парчаланиш муаммосини - мувозанат, уйғунлик ва барқарор қарама-қарши бўлган жараён деб ҳисоблаб, ўз қарашларини баён этган. Жамиятнинг парчаланиши, унинг фикрича, инқирозга учраши орқали юз беради. Бу жараён ички, шунингдек, ташқи сабаблар таъсири натижасида содир бўлади. Жамиятнинг парчаланиши сиёсий ҳокимиятни, армия, ўтмишда прогрессив бўлган ташкилотларни ўз ичига олган давлат институтлари самарали фаолият кўрсатишининг кучсизланиши натижасида бошланади. «Жамиятнинг парчаланиши жараёнида, - деб давом этади Спенсер, интеграциялашган ҳаракатларнинг камайиши ва марказдан қочувчи ҳаракатларнинг кучайиши юз беради. Тартибсизлик кучаяди, ҳукумат ўзининг қобилиятсизлигини намоён этади». Спенсер айтган ушбу фикрлар долзарб, мазмунан чуқур ва аниқ эканлиги нуктаи назаридан катта аҳамият касб этади. Ишонч билан айтиш мумкинки, Спенсернинг фикр ва қарашлари биз замондошларимизга ҳозирги ҳаётнинг мазмунини чуқур тушуниб олишларига ёрдам беради.

Эмиль Дюркгейм (1858-1917) яхлит социал организм бўлган жамият ҳақидаги назарияни ишлаб чиқиб, ривожлантирган; у социал реализм назариясида социал воқелик табиатини социал воқеалар орқали тушунтириш лозимлиги, одамларнинг феъл-атворини таҳлил этишнинг бошланғичи индивидлар, ижтимоий гуруҳлар ва тегишли социал институтларнинг ўзаро муносабат тизимини ташкил этган жамият ҳисобланишини баён этган.

Социология, - деб ёзади у, – социал далиллар ҳақидаги фан бўлиб, унинг остида сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, диний ва бошқа ғоялар, қоида ва қадриятлар ётади. Дюркгейм фикрича, социал воқеликнинг якуний сабаблари бўлиб, одамларнинг амалиётда рўёбга чиқариладиган ғоя ва маданий қадриятлари ҳисобланади. Айнан ана шунда, у ҳар қандай социал эволюциянинг манбаи мавжудлигини кўради. Бунда сўз жамоавий онгнинг номоён бўлиши сифатидаги ғоялар ва маънавий қадриятлар устида боради.

Айрим шахсларда нисбатан социал қоидалар, қадриятлар ва бошқа ижтимоий онгнинг номоён бўлиши объектив амал қилади.

Шунингдек Дюркгейм Социологияда биринчилардан бўлиб **суицид** муаммосини ўрганди.

Макс Вебер (1864-1920)- қадриятни у ёки бу тарихий даврнинг кўрсатмаси, даврга хос бўлган манфаатнинг йўналиши, деб талқин қилади. Шундай қилиб, қадриятлар тарихдан юқори хоиликдан тарихийликка ўтадилар. М.Вебер, қадриятли ҳукмлар доим шахсий ва субъектив хусусиятга эга, деб билган. Улар ахлоқий, сиёсий ёки бошқа қарашлар билан боғлиқ, деб ҳисоблайди.

М. Веберда социал билишнинг асосий қуроли «идеал тип» ҳисобланади. Идеал типлар – бу, социал тарихий реалликни таққослаш орқали билиш тўғрисидаги тушунча. Унингча, барча социалмаълумот социал тип билан тушунтирилмоғи лозим. Вебер давлат типлари ва рационаллик типлари каби социал фаолият типологиясини илгари суради. «Капитализм», «бюрократизм», «дин» ва шу каби идеал типларга асосланади.

Марксистик социология таълимоти асосан **К.Маркс** (1818-1883) номи билан боғлиқ. К.Маркснинг жамият туғрисидаги материалистик таълимоти социологиянинг классик ва ноклассик типларининг ўзига хос синтези сифатида вужудга келди. Марксизмда социология предмети жамиятнинг асосий ривожланиш қонуниятларини, унинг ижтимоий бирликлари ва институтларини ўз ичига олади. Жамият тараққиётини материалистик тушунишнинг асосий тамойиллари қуйидагилардан иборат:

- 1) Тарихий материализмнинг асосий тамойилларидан бири ижтимоий ривожланиш қонуниятини эътироф этиш, ҳақиқатан ҳам К.Маркс жамият тарихи ривожланишининг умумий қонуниятини кашф этди.
- 2) К.Маркс жамият ҳаётида амал қиладиган хилма-хил, кўплаб ижтимоий муносабатларни, бошқаларнинг белгиловчисини аниқлаш зарур, деб билдилар. Бу ижтимоий муносабатлар - моддий неъматларни ишлаб чиқариш усули бўлиб, бу ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатларидан иборат. Кишилар ўз турмушини ижтимоий ишлаб чиқаришда уларнинг иродаларига боғлиқ бўлмаган, муайян, зарур муносабатларга, ишлаб чиқариш муносабатларига киришадилар, бу муносабатлар уларнинг моддий ишлаб чиқарувчи кучлари ривожининг муайян босқичига мувофиқ бўлади. Моддий ҳаётнинг ишлаб чиқариш усули умуман социал, сиёсий ва маънавий ҳаёт жараёнларини белгилайди. Кишиларнинг онги уларнинг борлиғини белгиламайди, балки аксинча, ижтимоий борлиғи уларнинг онгини белгилайди.
- 3) Жамият тўғрисидаги материалистик таълимотнинг яна бир муҳим тамойили жамият ҳаётининг прогрессив ривожланиб бориш хусусиятига эга эканлиги. Шу тамойил асосида Маркс ва Энгельс ижтимоий-иқтисодий формация тўғрисидаги қонуниятни очдилар.
- 4) Табиий-тарихий жараёнлар табиатда рўй берадиган жараёнлар сингари қонуниятли, зарурият орқали содир бўлиб, ўз моҳиятига кўра, объектив характерга эга. Аммо табиат ҳодисаларидан фарқ қилиб, жамият ҳодисалари стихияли тарзда эмас, балки унда яшовчи кишиларнинг онгли фаолияти натижасидан иборат. Жамият ҳаётида ҳеч бир ҳодиса кишилар онгида акс этмай содир бўлмайди.

5) К.Маркс социологик қарашларида эмпирик социологик маълумотлар ва назарий хулосалар «тарихий давр манфаатлари»га - пролетариат манфаатларига қаратилган эди. В.И.Ленинда бу ёндашув партиявийлик томойили сифатида янада ривожлантирилди. Бу эса, жамият тараққиёти тўғрисидаги барча «буржуа» социологик таълимотлар ноилмий деб, инкор этилишига олиб келди. Умуминсоний қадриятлар ўрнини синфий, партиявий қадриятлар эгаллади.

Марксизм классиклари эмпирик ҳарактердаги очик социал тадқиқотларни буржуа илми кўриниши деб қайд этади. К.Маркснинг «Капитал», Ф.Энгельснинг «Англияда ишчилар синфининг ахволи», «Турмуш (тураржой) масаласига доир», В.И Лениннинг «Россияда капитализмнинг тараққиёти», сингари асарлари, назарий тадқиқотлари ижтимоий жараёнларни таҳлил қилиш асосида синфийлик принципи билан ёзилган. К.Маркс ва Ф.Энгельс томонидан 1848 йили ёзилган «Коммунистик партия манифеста» асари ана шу синфийлик ва партиявийлик томойилининг назарий чўққиси бўлди.

К.Маркс ва Ф.Энгельс социологик қарашларининг айрим томонларини Г.В.Плеханов, А.Бebel, Р.Люксембург ва бошқалар ҳам ривожлантириб, конкретлаштирганлар. Шунингдек, уларнинг фикрларини, яъни марксистик социология қарашларини В.Ж.Келле, С.А.Кугел, П.Тамаша, К.Мюллер, И.Т.Фролов, В.А.Энгельгардт каби социологлар фаннинг ишлаб чиқариш ва жамиятнинг бошқа соҳалари билан алоқасини янада такомиллаштириш, фан ахлоқи каби йўналишларда илмий тадқиқот ишлари олиб борганлар.

Номарксистик социология ривожланишида АҚШ социологларидан Т.Парсонс, Р.Мертон, П.Сорокин, Ф.Знанецкий, А.Чайлд, Ч.Р.Миллс, В.Старк, П.Бергер, Т.Лукмансар, Ғарб социологларидан С.Латур, Т.Кун, С.Чэпин, П.Форман, Э.М.Малкей, М.Полани, Э.Шилз, М.Шелер, К.Манхеймларнинг роли катта бўлди.

Эмпирик социологиянинг вужудга келиши «социал образлар» ёки «далилларни тадқиқ қилиш» деб аталган нарсаларни эълон қилишдан бошланган эди. Бу ўринда гап муайян социал далил ва ҳодисаларни батафсил баён қилиш ва ишлаб чиқариш тўғрисида боради. Социологик муаммоларни ҳал қилишнинг бундай усули тез орада биринчи бўлиб АҚШда, айниқса, кенг тарқалди. Эмпирик социология шаклланишининг маркази Чикаго университети бўлди (уни Чикаго «ҳаёт маркази» деб ҳам аташган). Бу ерда XX асрнинг 20–30-йилларида эмпирик социологиянинг яққол ривожланишини ифодаловчи кўп қиррали амалий тадқиқотлар кенг суръатда амалга оширилди. Бу йўналишлар аниқ ҳолатларда кишилар ҳаёт фаолиятларини мукамал тадқиқ этишга қаратилган эди. Масалан, эмпирик социологиянинг асосчилари деб ҳисобланувчи У. Томас ва Ф. Знанецкий беш томли «Поляк дехқони Америкада ўн кун» (1918-1920) асарида АҚШга кўчиб келган поляк дехқонларининг ҳаётини батафсил таҳлил қилдилар. Бунда улар ашёвий далиллардан, шахсий ҳужжатлардан, 28 поляк оиласининг шахсий ёзишмаси, айрим кишиларнинг таржимаи ҳоли, анкеталар ва шу каби бир қанча материаллардан кенг фойдаландилар.

Бу социологияда тадқиқотлар ўтказишнинг янги тури бўлиб, унда замон ва макон билан чекланган жуда кўп далиллар ўрганилар, аммо, одатда, жамият ҳаётининг муҳим томонлари қонуниятларига оид умумлаштирувчи хулосалар чиқарилмас эди. Шунга кўра, тадқиқотлар ўтказишда текширишнинг махсус тартиби ва техникаси ҳам қўлланила бошланди: кузатиш, интервью анкета тарқатиш, ҳужжатларни ўрганиб чиқиш, тажриба ўтказиш ва моделлаштириш, тўпланган материалларни статистик жиҳатдан ишлаш, диаграмма, графиклар тузиш кабилар.

Оммовий сўровлар усули ва техникаси ривожда Ж.Г.Гэлланинг «Жамоатчилик фикрини ўрганиш Америка институти» фаолияти катта рол ўйнайди. У XX аср 30-йилларида 10 кунлаб давом этадиган умуммиллий сўровларни ўтказди. Ушбу ҳаракатлар кенг кўламдаги социологик тадқиқотлар учун йўл очиб берди.

XX асрнинг 20-йилларидан бошлаб Америка штатлари жаҳон социологияси ривожда етакчи мавқени эгаллади. АҚШда Социология нинг фан сифатида жадал риволанишида қуйидаги омил муҳим роль ўйнади. Капитализмнинг юқори босқичга кўтарилиши, Европада синфий курашнинг кучайиши натижасида мажуд ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий зиддиятларни ҳал этишга қаратилган эмпирик тадқиқотларнинг катта ҳажмда тўпланганлиги АҚШда социологиянинг фан сифатида жадал ривожланишига сабаб бўлди. Бу ерда Социология дастлаб университет фани сифатида шаклланди. 1892 йилда жаҳонда биринчи марта Чикаго университетидида социология кафедраси ва факультети очилди. 1901 йилда Социология 169 университет ва коллежларда фан сифатида ўқитилган бўлса, 80йилларнинг охирларига келиб бу кўрсаткич 250 ни ташкил қилди.

АҚШда Социология ўзининг илк давридаёқ амалий-эмпирик фан сифатида шаклланди. 1910 йилдаёқ мамлакатда 3000 дан ошиқ эмпирик тадқиқотлар ўтказилган эди.ҳозир бу кўрсаткич 2 баравардан ошиб кетган. Социологик тадқиқотлар ўзининг жуда катта молиявий асосига эга. Бундай тадқиқотлар ўтказиш учун йилига 2 миллиард доллар ажратилади. Бу харажатларнинг ярмини АҚШ ҳукумати, қолган ярмини хусусий бизнес ўз зиммасига олган. АҚШда ҳозирга келиб 100 минг социолог мутахассис фаолият кўрсатмоқда. Ҳукумат ва мулк эгалари социологияга социал зиддиятларни ҳал этиш қуроли сифатида, ижтимоий барқарорликни таъминлаш воситаси, ижтимоий назорат ва бошқарув омили, меҳнат унумдорлигини оширувчи кишиларнинг моддий ва маънавий муносабатларини тартибга солиб туришнинг илмий асоси сифатида жиддий эътибор бериб келмоқдалар. Эмпирик тадқиқотлар мунтазам равишда олиб борилиши, фундаментал методологик ва назарий асоснинг ишлаб чиқарилганлиги, унинг математик статистик, компьютер технологияси юқори даражадалиги, моделлаштириш ва социал экспериментларнинг юқори савияда олиб борилиши натижасида ҳозирга келиб АҚШда Социология аниқ прогнозлар берувчи фанга айланган.

XX асрнинг 20-йилларидан бошлаб, АҚШ социологиясида меҳнат муносабатлари, инсоний муносабатларни ўрганиш янги ижтимоий-

иктисодий муносабатларга ўтиш жараёнларини тезлаштирди. Масалан, 1927 - 1932 йилларда Э. Мэё раҳбарлигида меҳнат ва бошқарув муносабатларини ўрганишга қаратилган ва Хоторн экспериментлари номи билан машҳур бўлган социологик тадқиқотлар шундай тадқиқотлар сирасига киради. Бу тадқиқотлар Ғарбий Европани ларзага солган кучли иктисодий таназзул даврида ўтказилган бўлиб, уларнинг мақсади - ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг қўшимча омилларини қидириб топишдан иборат эди. Шу асосда 1943 йилда Абрахаам Маслоу томонидан «истеъмолнинг иерархик назарияси» яратилди ва амалиётда қўлланилди. Кейинчалик, шу назария асосида, 1950 йили Ф. Херцберг томонидан «мотивация назарияси» (меҳнат шароитларининг ички ва ташқи омиллари ҳақидаги назария) ва 1957 йили Д. Макгрегор томонидан «бошқарув усули назарияси» яратилди (Бунда бошқаришнинг 3 асосий усуллари – авторитар, демократик ва аралаш тип ҳақида фикр юритилади). Ф.Херсберг назариясига кўра, фақат ички омиллар меҳнат мазмунини, меҳнатдан қониқишни оширади. Меҳнат шароитлари: иш ҳақи, шахслараро муносабатлар, корхона раҳбариятининг тутган сиёсати, бошқарув усули ва бошқа шу кабиларга у ташқи омиллар сифатида қарайди.

Бу омиллар меҳнатдан қониқмаслик даражасини пасайтириб, кадрларнинг, мутахассисларнинг корхонага боғланишини мустаҳкамлайди. Аммо, бу омиллар меҳнат унумдорлигининг ошишига ҳал қилувчи таъсир кўрсатмайди. Бу билан Ф. Херцберг қуйидаги ўзаро боғлиқликни асослайди: меҳнатдан қониқиш ҳосил қилиш меҳнат мазмунининг, қониқмаслик эса меҳнат шароитининг функциясидир.

XX аср 60 - йилларида АҚШ назарий социологияси феноменологик йўналишнинг кучайганлиги билан ажралиб туради. Феноменологик социологиянинг шаклланиши А. Шнетц номи билан боғлиқ. Ўз моҳиятига кўра, феноменологик социология антипозитив йўналишда бўлди. АҚШда яна бир антипозитив социологик йўналиш - символик интеракционизм бўлиб, унга Г. Блумер асос солган. «Янги социология» номи билан аталган учинчи антипозитив социологик йўналиш Ч.Р. Миллс номи билан боғлиқ. Символик интеракционизм, феноменологик социология, янги социология, конфликт социологияси, ижтимоий айирбошлаш назарияси, неофункционализм ва бошқа шу каби назариялар – ҳозирги замон социологиясининг асосий йўналишлари ҳисобланади.

Америка социологиясида XX аср 60-йилларига қадар марксистик ғоялар таъсири йўқ эди. 60-йиллардан бошлаб АҚШда марксистик социологияга қизиқиш орта борди. 70-йилларда Р.Фридрихс каби социологлар «Диалектик социологик» дастурини ишлаб чиқиш ғояси билан чиқдилар. Унга кўра, марксистик ва номарксистик социологик назариялар, концепциялар ўртасидаги зиддиятли ажралишни бартараф қилиш масаласи илгари сурилган.

АҚШ социологиясида узоқ вақт бихевиоризм методология сифатида ҳукмрон бўлди. Бихевиоризм инглизча сўздан келиб чиқиб, хулқ маъносини англатади. Бунга кўра Социология инсон хулқи тўғрисидаги фандир.

Бихевиоризм асосчилари Э.Торндайк, Д.Уотсон, Б.Скиннерлар эди. Уларнинг фикрига кўра, инсон хулқи кўп жиҳатдан бошқариладиган руҳий жараёндир. Шунинг учун, бихевиоризм номоёндалари Социология, «Ижтимоий психология» каби фанларнинг асосий вазифаси инсон хулқини бошқаришдан иборат бўлмоғи лозим, деб ҳисоблайдилар.

Бихевиоризм социологиянинг нозмпирик усулларига катта аҳамият беради. Бу методология асосчилари социологияда, айниқса кузатиш ва эксперимент усуллари муҳим ўрин тутишини таъкидлайдилар. Эмпирик маълумотларни қайта ишлашда эса миқдорий, математик ва статистик усуллар кўпроқ аҳамиятли эканлигини кўрсатадилар. Социология фани ривожда бу йўналиш катта аҳамият касб этиб, у инсон хулқининг чуқур ички яширин, ботиний дуёсини ўрганишга сезиларли таъсир кўрсатди.

АҚШ социологиясида бихевиоризм методологиясидан ташқари Парсонс ва Мертонларнинг таркибий-функционал таҳлил мактаби методологияси ҳам муҳим аҳамият касб этди.

Позитивистик оқим (О.Конт Г.Спенсер) социологик тадқиқотларни ўрганиш жараёнида фақат табиий фанлар методологиясининг қўлланишини талаб этади. Улар ижтимоий ҳодисаларга баҳо беришда фақат натуралистик ёндашувгина ягона илмий хулоса қилиш имконини беради, деб ҳисоблайди.

О.Конт томонидан социология объекти ва предмети позитив-натуралистик талқин қилиш асосида турли хил социал оқимлар пайдо бўлди (Социал дарвинизм, ирқий-антропологик, биорганик йўналишлар ва бошқалар). Контнинг фикрича, социал ҳодисалар табиат ҳодисаларига нисбатан мураккаброқ хусусиятга эга. Жамият ҳақидаги позитив фанни Конт аввал «Социал физика», кейинроқ эса Социология деб атади. Англиялик Герберт Спенсер социологик назариясини Спенсер 2 та муҳим принцип асосида яратади: 1. Жамиятни организм сифатида тушуниш. 2. Социал эволюция ғояси. Спенсернинг фикрича, ҳар қандай ривожланган жамият органларнинг 3 та системасига эгадир: 1) Қўллаб-қувватлаб турувчи система – жамиятда эса зарур озиқ-овқатлар ишлаб чиқариш таъминотини ташкил қилади. 2) Тақсимот системаси социал организмнинг турли қисмлари ўртасидаги таъминланишдир. 3) Регулятив система давлат тимсолида таркибий қисмларни яхлитликка бўйсунтишини таъминлайди. «Жамиятнинг хусусий қисмлари» организмлари – бу, муассаса ва институлардир Спенсер 6 турдаги институтларни санаб ўтади: оилавий, урф-одатли, сиёсий, диний (черков), касбий (профессионал) ва саноатли. Спенсер фикрича, ривожланиш жараёни 2 томонни – интеграция ва дифференциация томонларини ўз ичига олади.

Неопозитивизм оқим («мантикий позитивизм», «мантикий эмпиризм» деган номлари ҳам бор) - XX аср 20-30-йилларига келиб мантикий позитивизм негизида «неопозитивизм» оқими сифатида вужудга келган Неопозитивистлар ижтимоий тараққиётнинг умумий объектив қонунларини инкор қиладилар, жамият ҳақидаги фанни айрим воқеаларни тасвирлаб кўрсатишдан иборат қилиб қўядилар. Умуман, бу оқим тарафдорлари ижтимоий ҳодисалар табиат ва социал тарихий қонуниятлар асосида юз

беради, тадқиқотлар аниқ, қадриятлар ва мафкурадан холи бўлиши лозим, дейди.

Унинг асосий қоидалари қуйидиганлардан иборат:

1) Ижтимоий ҳодисалар табиат ва социал-тарихий қонуниятлар асосида амалга ошади.

2) Социологик тадқиқот усуллари табиий фан усуллари каби объектив, конкрет ва аниқ бўлиши лозим.

3) Инсоннинг кузатиш учун қулай бўлган ташқи хатти - ҳаракатлари, «субъектив жиҳатлари» ўрганилиши мумкин.

4) Тадқиқот натижалари эмпирик текширувдан кейингина ҳақиқий деб топилиши лозим.

5) Барча ижтимоий ҳодисалар миқдорий кўрсаткичларда ифодаланиши лозим.

6) Социология фан сифатида қадриятлар ва мафкуравий таъсирдан холи бўлиши зарур.

Бу оқимлар орасида яна 40 дан ортиқ, тармоқ, мактаб йўналишлари юзага келди. Уларнинг асосийларини келтирамиз:

1) **Географик йўналишдаги** ирқий-антропологик мактаб (Ж.Гобино, Х.Чемберлин, О.Аммон, Ж.Лануж).

2) **Социал дарвинизм**: бу биоорганик мактаб (П.Лилиенфельд, А.Шеффле, Р.Вормс, А.Фулъе ва бошқалар).

3) **Психологик мактаб**. Бу оқим XIX аср охиридан бошлаб вужудга келган ва унинг ўзи яна 3 та йўналишга бўлинади:

а) **инстинктивизм** (лат. организмнинг ташқи ёки ички таъсирлар натижасида пайдо бўладиган мураккаб туғма реакциялари мажмуи, мураккаб шартсиз рефлекслар – овқатланиш, ҳимояланиш инстинкти, жинсий инстинкти ва ҳ.к. Инстинкт онг билан назорат қилиб турилади).

б) **бихевиоризм** (инглиз.) XX аср АҚШ психологиясидаги етакчи оқим. Унингча, психологиянинг асосий вазифаси инсон онгини эмас, балки хулқини ўрганиш бўлиб, хулқ ташқи муҳит таъсирига кўрсатиладиган ҳаракат реакциялари ҳамда уларга барабарлаштирилган сўзли ва эмоционал жавоблар мажмуидир. Умуман, бу оқим механик йўналишни давом эттириб, руҳий ҳодисаларни организм хатти-ҳаракати билан боғлиқ деб ҳисоблайди, онг ва хатти-ҳаракатлар узвий, ягона нарсадир, дейди.

Уотсон: бихевиоризм - «одам тайёрлаш»нинг классик ғоясини қуйидаги сўзлар билан ифодалаб беради: «Менинг ихтиёримга ва ташқи таъсирларни яхши қобил қилувчи болалардан бир қанчасини топширинг ва уларни ўз усулим бўйича тарбиялашга имкон беринг. Мен сизга кафолат бериб айтаманки, улардан қобилиятли, майли, интилиши, имконияти, эътибор-мавқеи ва ирсиятидан қатъи назар – кимни хоҳласам шуни, яъни шифокор, ҳуқшунос, банкир, раҳбар-бошқарувчи, рассом, савдогар, хатто ўғри, жангари, шайка бошлиғини тарбиялаб, вояга етказиб бераман».

Бихевиоризм ғояси янги дунё лойиҳасини яратиш учун асосдир. Бу асос ҳокимият томонидан яратилади. Бундай дунё хулқ-атвор ҳақидаги фанлардан одамларни фақат бошқариш воситасидагина эмас, балки фикрга йўналиш ёберадиган «инструмент» сифатида ҳам фойдаланилади.

Эндиликда Американи Европани мафтун этган психоанализ (рухий таҳлил) эмас, балки бихевиоризм забт этди.

Бихевиоризм – четдан туриб инсон ақлини тор доирадаги мафкуравий фикрлар қулига айлантиришни мақсад қилиб қўяди. Мантиққа ошно бўлган ақлгина бундай хавфли ташқи кучлар таъсиридан ўзини ҳимоя қила олади.

4.Эмпирик социологик оқим. Бу оқим ҳозирги замон Ғарб социологиясидаги энг катта оқимлардан бири ҳисобланади. Бу оқим тарафдорлари (Э.Ландберг, Э.Дюргейм ва бошқа) «социологик тадқиқотлар ўтказишдан мақсад - жамият ҳаётининг айрим томонларини характерлаб беришдир», дейди, жамият тараққиётининг объектив қонунларини инкор этади. Улар ижтимоий ҳодисалар моҳиятига чуқур кириб боришни хоҳламайди. Жамиятни эса «ижтимоий ҳодисаларнинг механик йиғиндиси», деб қарайди. Улар ўз тадқиқотларида анкета, интервью, статистик материалларга таянади.

Эмпирик социология жамият таркибини алоҳида тизимий бўлинмалар тарзида татқиқ этишни асослаб берди. Гарчи, эмпирик социология тарафдорлари стратификацион дифференциацияни абсолютлаштириб, ижтимоий интеграция жараёнларини эътибордан соқит қиладилар.

Бу оқимлар умуминсоний қадриятларга асосланувчи қонуниятларга, илмий назарияларга асосланган, шубҳасиз, муҳим аҳамиятга эга бўларди.

5.Структуравий функционализм оқими. (Т.Персонс, Р.Мертон ва бош.). Бу оқим ижтимоий тизим интеграцияси ва яхлитли принципига асосланади.

6. Индустириал жамиятдан сўнгги жамият концепция. (Дж.Белл, Дж.Гэлбрайт, Э.Бжезинский, О.Тоффлер ва бошқалар).

7. Ахборотга асосланган жамият назарияси (Япония, АҚШ, Европа). Улар жамиятнинг ахборотлашуви ва компьютерлашуви ғоясини илгари суради.

Социологиянинг структураси. Структура бу фандаги асосий элементларнинг жойлашиши, муносабати ва тартибидир. Структура бевосита фаннинг ривожланиш даражаси ва унинг элементларига боғлиқдир. Фаннинг ривожланиб бориш даврида унинг элементлари бир тизимга тўпланиб, бу тизим орқали эса билимларни ташкилқилиш воситалилиги таъминланади. Бунинг натижасида эса назарий, методологик ва бошқа элементлар ўрганилаётган воқеликни яхлит кўринишда акс еттиради.

Социология нисбатан ёш ва ривожланаётган фан бўлганлиги сабабли у хали етук илмий тизим сифатида тўлиқ шаклланиб бўлгани йўқ. Унинг структураси ҳақида турли адабиётларда турлича ёндашувлар мавжуд:

1-ёндашувга кўра социологиянинг структураси:

1)Умумсоциологик назарияларни бевосита тадқиқ етишга мулжалланган йўналиш

2)Махсус социологик назариялар асосигақурулавчи тадқиқот йўналиши

3)Бевосита эмпирик социологик тадқиқотлар

2-ёндозувга кўра социология макро-микросоциологияга бўлинади.

Макросоциология – тарихан узок давом этадиган жараёнлар,йирик масшабли социал системаларни тадқиқ этади. **Микросоциология** эса инсонлар ҳатти-ҳаракатларини, бевосита уларнинг ўзаро муносабатларини ва бу муносабатлардан келиб чиқадиган ҳодиса ва жараёнларни ўрганади.

3-ёндозувга кўра социология структурасида фундаментал ва амалий йўналишларни, назарий ва эмпирик тадқиқотларни, махсус ва тармоқ соҳаларни ажратиб кўрсатиш лозим.

Умумсоциологик назария социал тизим ривожланишининг умумий қонунларини акс эттиради, социологик тадқиқотларнинг методологияси бўлиб хизматқилади. Ҳар қандай умумсоциологик назария фалсафа, айниқса социал фалсафа билан узвий боғлиқ. Ижтимоий фалсафанинг тамойиллари умумсоциологик теориянинг фундаменти сифатида намоён бўлади.

Махсус социологик теория эса алоҳида социал тизимнинг ривожланишининг умумий қонуниятларини алоҳида социал бирликлар, социал ташкилотлар ва социал институтларнинг ривожланиши вақайта барпо этилишида намоён бўлишини акс еттиради. Ҳар бир йўналиш ўзининг махсус социологик теориялар томонидан ишлаб чиқилувчи категориал-тушунчавий аппарат ёрдамида тадқиқ этилиши мумкин бўлган хусусиятга эга.

Аниқ социологик тадқиқотларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, социологик тадқиқотлар социал муносабатларнинг аниқ турларини, турли социал фактларни ўз ичига сўров, ҳужжатларни таҳлилқилиш, социал эксперимент, кузатиш, математик моделлаштириш ва ҳ.к. каби аниқ методика ва техника ёрдамида ўрганади. Бинобарин, бу тадқиқотлар фактларни таърифлаш ва эътироф этиш билан чекланиб қолмасдан, балки ўрганилаётган ҳодиса ва жараёнларнинг ички қонуниятларини очиб беришга ва ривожланиш самараларини аниқлашга, уларнинг бошқа ҳодиса ва жараёнлар билан, шунингдек умуман социал система ривожланиши қонуниятлари билан боғлиқлигини ўрганади.

Эмпирик социологик тадқиқот социал муаммони ҳар томонлама, тўлиқ ҳолда ўрганадиган.махсус ишлаб чиқилган методология, методика ва маълумотларни йиғиш ва таҳлил қилишга таянадиган тадқиқотдир.

Амалий социология – социал амалиёт эҳтиёжига йўналтирилган социологик тадқиқотлар бўлиб, улар ўз мақсади, мантиғи ва маълумотларни йиғиш ва таҳлил қилиш методологияси, методикаси ва техникасига таянади.

Эмпирик ва амалий социологик тадқиқотларнинг фарқли томонлари:

-Эмпирик тадқиқотлар билимларни кўпайтириш, тўплашга қаратилган бўлиб улар қайсидир хусусий теорияларни ё тасдиқлайди ёки инкор қилади.

-Амалий тадқиқотлар, аксинча янги билимларни орттириш эмас, балки қайсидир хусусий теориядан фойдаланиб, уларни конкрет объектга амалий жиҳатдан қўллайдилар.

-Эмпирик тадқиқотлар албатта репрезентатив бўлиши лозим.

-Эмпирик тадқиқотларда тадқиқот объекти кўп бўлиши мумкин, амалий тадқиқот репрезентатив бўлишга мажбур эмас, у аниқ бир объектда ўтказилади.

Ҳозирги кунда республикамізда «Ижтимоий фикр» (1999) жамоатчилик фикрларни ўрганиш маркази фаолият кўрсатмоқда. Унинг барча вилоятларда ва туманларидаги шахобчаларида мутасадди илмий ходимлар, социологлар жамият ҳаётини ўрганиш, аҳоли ичига тобора чуқурроқ кириб боришда жонбозлик кўрсатмоқдалар.

Ижтимоий ва гуманитар фанлар тизимида социология алоҳида ўринни эгаллайди. Бу бир нечта ҳолатлар билан белгиланади. Чунончи у:

- жамият ҳақидаги, унинг ҳодисалари ва жараёнлари ҳақидаги фан ҳисобланади;
- ўз ичига умумий социологик назарияларни ёки ҳамма ижтимоий-гуманитар фанларнинг назария ва методологияси ҳисобланган жамият назариясини;
- жамият ва инсон ҳаётининг фаолиятининг турли томонларини ўрганувчи ижтимоий-гуманитар ва социал соҳани ўз ичига олиб, ҳаётнинг у ёки бу соҳасини тадқиқ етувчи қонуниятлар мажмуидан ташкил топади;
- инсон ва унинг фаолияти, техник ва услубий жиҳатдан ишлаб чиқилган социологик тадқиқотлар, гуманитар ва ижтимоий фанлар томонидан заруратга кўра ўрганилади ва ҳисобга олинади.

Фалсафа, иқтисодиёт, тарих, сиёсатшунослик, психология фанлари социологиянинг шаклланишига самарали таъсир кўрсатади.

Хулоса шуки, социологиянинг фалсафа билан узвий алоқаси шунда кўринадикки, умумсоциологик назариялар ва амалий социологик тадқиқотлар маълум методологик асосга таянадилар. Шундай асосни эса фалсафа фани яратади. Социология фалсафага нисбатан мустақилликни шунга асосланиб эълон қиладики, у ўз олдида ижтимоий муаммоларни, воқеликни илмий, англаш усули асосида ҳал етиш вазифасини қўяди.

Социология статистика фани билан ҳам мустаҳкам алоқада ривожланади. Бу икки фаннинг ўзаро алоқалари шуқадар яқинки, социологиянинг ривожланишини статистик ёндашувларсиз тасаввур қилиш қийин. Социология шунингдек, иқтисодий назария, бошқарув назарияси, тарих, педагогика» ҳуқуқшунослик, сиёсатшунослик каби фанлар билан ҳам мустаҳкам алоқада ривожланади.

2-МАВЗУ Социологияда жамиятни яхлит тизим сифатида ўрганилиши.

1. Жамият ва ижтимоийлик тушунчаси. Шарқ мутафаккирларининг жамият тўғрисидаги қарашлари. Ғарб Социологияси асосчиларининг ишларида ижтимоийликнинг таърифланиши. М. Вебер концепциясида тоталитар жамият, унинг белгилари ва ижтимоий-сиёсий ташкил этилиш усуллари.

2. Жамият ва давлат. Жамиятнинг механистик, органистик ва бошқа тарзларда таърифланиши. Т.Парсонс назариясида жамият тушунчаси, унинг тўрт функционали парадигмаси.

3.Замонавий жамиятнинг турлича таърифлари. Анъанавий жамият ва Индустириал жамият. Уларнинг белгилари. “Мўл-кўллик жамияти”, “Очиқ жамият”, “ёпиқ жамият”, “Истеъмол жамияти”, “Постиндустириал жамият” ва бошқалар XX ва ХХИ аср маданият-тарихий ва сиёсий тизимларни таърифлаш мезонлари сифатида.

Жамият сўзи ижтимоий фанларда шу жумладан Социология фанида категория сифатида талқин этилади. Жамият атамаси **арабча “жамъа”** сўзидан олинган бўлиб, кишиларни турли даражада ва мақомдаги умумийлиги маъносини англатади.

Жамият тушунчасига социологияда анча кенг ва умумий тарзда жавоб қидирилади. Социологиядан бошқа барча фанлар жамиятни изчил ва атрофлича ўрганмайди. Жамият тушунчасини таърифлашдан олдин уни анча кенг тушунча барча жахон халқлари луғатида учратиш мумкин ва шу билан бирга у турлича юритилади, масалан – кишилар ҳаётий фаолиятининг тарихий ривожланиш шакли сифатида қаралса иккинчи бир томондан “китобсеварлар жамияти”, “табиатни ҳимоя қиш жамиятлари”, “ўзбек жамияти” каби мураккаб тизимни ташкил қилади. Жамиятни социал тизимнинг муайян конкрет шакли сифатида, унинг функционал ва ривожланиш қонуниятини, ҳар бир бўлақчаларнинг ўзига хос томонларини, ўзаро муносабатларини илмий жиҳатдан ўрганиб, тўғри бошқариш муҳим аҳамиятга эга.

Умуман олганда жамият тушунчасига алоҳида ҳолда XIX асрдан бошлаб қўланила бошланган. Унгача бўлган даврларда унга умумий мазмунда илмий-фалсафий жиҳатдан ёндошилган. Милоддан олдинги 341-270 йилларда яшаб ўтган Эмпедокл фикрича “кишилар ўз ҳаётини йўлга қўйиш учун онгли равишда уюшадилар”, шунингдек эраиздан олдинги 427-347 йилларда яшаб ўтган яна бир юнон олими Афлотуннинг қарашича ”кишилар эҳтиёжларига кўра бир-бирига мухтождир”

Умуман олганда фанда жамият тушунчасига ҳамоҳанг тарзда “социум”, “ижтимоий-маданият борлиқ”, “жамоа”, “ижтимоий тизим” сифатидаги тушунчалар билан ҳам ёнма-ён ишлатилади.

Социология тарихида **жамият** – ўз ижтимоий эҳтиёжларини қондирувчи кишилар бирлиги сифатида тушунилган. Шу билан бирга, жамият айрим ижтимоий бирликгина эмас, балки ижтимоий муносабатлар мажмуаси ҳамдир.

Социология жамият тўғрисидаги таълимот бўлиб, ижтимоий тизимлар ривожланиши ва функционалқонунятлар, ҳаракатлантирувчи кучларни ўрганувчи фан ҳамдир. У турли ижтимоий ҳодисалар, жамият ва табиат ўртасидаги алоқадорликни, шунингдек, шахс, кишиларнинг ижтимоий ҳулқи, унинг элементлари ва ривожланишқонунятларини ўрганади.

Ҳозиргача жамият ҳаётини социологик жиҳатдан тадқиққилиш асосан, икки йўналишда ривожланиб келди. Биринчи йўналиш О.Контдан франсуз социологи Э.Дюркгейм орқали ривожлантирилган, америкалик социолог Т.Парсонсларнинг социологик таълимотларини ўз ичига олади. Бу

йўналишда ижтимоий тизим ўзгариши ташқи кучлар таъсири орқали тушунтирилиб, кўпроқ психологик омилларга эътибор берилган.

Иккинчи йўналиш: марксистик социологик таълимот бўлиб, унда ижтимоий тизим ички зиддиятлар асосида ички куч таъсири орқали тушунтирилиб, материалистик моҳиятга эга бўлган моддий муносабатларнинг белгиловчи ролига асосий эътибор қаратилган.

Ҳар икки таълимот ҳам жамият ҳаётида муҳим белгиларни ўзида мужассамлаштириб келди.

Социологик амалиёт функционал ўзгаришларсиз, эволюциясиз, революция тушунчаси билан, функционал муносабатлар таҳлилисиз ижтимоий тизимлар ривожланишини фақат зиддият ва конфликтлар орқали асослашга уринувчи бу таълимот жамият ҳаётини бир томонлама ўрганишга олиб келганлигини давр кўрсатмоқда.

Ғарб социологик таълимотида ҳам ўзига хос ижобий жиҳатлар билан бир қаторда, ижтимоий тизимлар ривожланишининг ички зиддиятли хусусиятларини ҳисобга олмаслик ҳам жамиятни бир томонлама тушунтиришни билдиради.

«Жамият ҳаётининг индустрлашуви объектив равишда, қайси ижтимоий тизимлар бўлишидан қатъи назар, ижтимоий иерархиянинг бир хил (ягона) типига олиб боради» деган америка социологларининг фикри тарихий ривожланиш амалиётида тасдиқланмоқда.

Ижтимоий тизим – ўзаро боғланган индивидлар, ижтимоий гуруҳлар ва институтларни ўз ичига олувчи, мураккаб ташкил бўлган ва тартибланган ижтимоий яхлитлик. Алоҳида шахс ҳам унинг ташқи дунё билан муносабатларининг серқирралиги ва ўз-ўзини ташкил қилишининг яхлитлиги нуқтаи назаридан ижтимоий тизим ҳисобланиши мумкин.

Ижтимоий тизим – мураккаб ички тузилишга эга бўлиб, тартибли, бир бутун, ўзига хос ижтимоий алоқадорлик ва турли ижтимоий муносабатлар бирлигини ташкил қилади. Ҳарқандай ижтимоий тизим таркибий тизимлар, масалан, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, маънавий, ижтимоий турмуш, фан ва шу каби соҳалардан то алоҳида олинган инсонгача бўлган ижтимоий тизимлар шулар жумласидандир.

Аввало биз жамиятни социологик нуқтаи назардан қуйидагича ўрганамиз:

1. Жамият тузилиши ва таркиби ўрганилади (Жамият қандай кишилардан иборат, улар қанча ва қандай синф ёки табақаларга мансуб?).

2. Жамиятда яшаётган кишиларнинг хатти-ҳаракатлари нималардан иборат. (уларнинг ўзаро муносабатларидаги характерлари)?

3. Жамият тараққиёти унинг ривожланиши нуқтаи назаридан ўрганилади. Дунёдаги барча ҳодисалар вақтлар ўтиш билан ўзгаради.

Жамиятни тўлиқ тушиниш учун фақат унинг тузилиши ва ривожланишинигина эмас, балки ўтмишини, тарихини ҳам синчиклаб ўрганиш бу жамиятнинг қандай таркиб топганлигини, қандай шаклланганлигини, ривожланганлигини билишга, жамиятни тўлиқ тушинишга имкон яратади.

Жамият ижтимоий ҳодисанинг умумий ва мураккаб системасидир.
Жамият элементлари:

- ижтимоий фаолиятнинг белгиланган социал статусига эга;
- ўзида ижтимоий меъёр ва қадриятларни акс эттиради;
- индивидуал сифатлар (шахс ижтимоий белгиси, қизиқишлари, қадриятлари йўналиши, шахс мотивлари)дир.

Жамиятнинг ҳар бир соҳаси ишлаб чиқариш таракқиётида маълум бир **функцияларни** бажаради:

- иқтисодий муносабатлар – моддий ишлаб чиқариш функцияси;
- ижтимоий муносабатлар – ижтимоийлашувни – социализасия;
- сиёсий муносабатлар – ижтимоий бошқарувни (елементар назорати);
- мафкуравий муносабатлар – маънавий ишлаб чиқариш функцияси ва бошқалардир.

Ижтимоий структура – жамиятнинг ижтимоий асосидир. Социология назариясида барча ижтимоий тизимлар 2 хил муносабатда мавжуд бўлади:

1. Социентал муносабатлар;
2. Ижтимоий муносабатлар.

Ҳозирги пайтда ривожланган мамлакатлар социологиясида жамиятда бир-бирига зид, қарама-қарши бўлган 2 модель мавжуд:

1. **Мувоzanатли интеграцион модель.** Бу моделни АҚШ олими Р.Аппельбаум ишлаб чиққан. Унинг таркибий элементлари:

- а) ҳар қандай жамият ўзини ташкил этувчи уйғун, мукамал интеграцион элементлар йиғиндисидан иборат;
- б) жамият ҳар бир элементи унинг иш юритишига шароит яратади;
- в) ҳар бир жамият ўз аъзоларининг фаоллиги, янгилигига таянади.

2. **Жамиятнинг конфликтли модели** (немис тадқиқотчиси Р.Дарендорф ишлаб чиққан). У:

- а) ҳар бир жамият исталган пайтда ижтимоий ўзгаришларнинг доимийлиги билан ҳарактерланади;
- б) ҳар бир жамият исталган пайтда доимий ижтимоий конфликтларга эҳтиёж сезиб туради;
- в) жамият ҳар бир элементи ўзгариб боришга шароит туғдириб туради;
- г) ҳар бир жамиятда ўз аъзоларининг бир қисми иккинчи қисми томонидан тазйиқ остида бўлиши табиий ҳолдир, деб билади.

Жамият тўғрисида қарашларни умумийлаштирган ҳолда уч хил қарашлар тизими мавжуд. Дастлабки қарашга кўра: кишиларни жамиятга руҳий ҳаёт ўхшашлиги, қадриятлар моҳиятини бир хил тушиниши бирлаштиради. **Иккинчи бир қарашлар тизимига кўра:** жамият – 1) ўзидан катта тизимга кирмаган бирлашма; 2) никоҳ асосида тузилади; 3) жамият аъзолар болалар ҳисобига тўлдирилади; 4) муайян ҳудудга эга; 5) ўз номи ва тарихига эга; 6) ўз бошқарув тизимига эга; 7) ўзининг аъзоси умридан узоқ вақт мавжуд бўлади; 8) ўзининг маданиятига (одатлари, анаъналари, қадриятлари, қонунлари, қоидалари каби...) эга. **Учинчи қарашлар тизимига кўра** моддий-иқтисодий ишлаб чиқаришни кишилар ҳаётининг асосий ташкил этувчиси деб ҳисоблайдилар.

Баъзан давлат ва жамият тушунчалари бир маънода ишлатилади. Лекин улар ўртасида муайян фарқлар мавжуд. Жамият давлатга нисбатан кенгрок тушунча ҳисобланади. Давлат тараққиётнинг меҳнат тақсимооти даврида вужудга келган, жамият ҳаётини тартибга солиш мақсадида пайдо бўлган, маълум кишилардан ташкил топган катта социал гуруҳдир. К.Маркс фикрича, давлат-кўпчиликни озчиликка бўйсиндирувчи аппаратдир. **Мамлакат** – давлат суверенитетидан фойдаланувчи ва ҳудудий чегараларга эга бўлган дунёнинг бир қисми ёки ҳудуди.

Давлат – маълум мамлакатнинг аниқ сиёсий режимга асосланган, бошқарув бўғинлари ва ҳукумат структурасига эга ҳокимият.

Давлат қуйидаги функцияларни бажаради:

1. Иқтисодий функция.
2. Мудофаа функцияси.
3. Бошқарув ёки сиёсий функция.
4. Ижтимоий функция

Жамиятлар асосан 2 системага бўлинади:

1. очик система.
2. ёпиқ система.

Ёпиқ системада киши ўз социал ҳолатини ўзгартира олмайди, ўзгартирса ҳам қийинчилик билан ўзгартиради. Бундай системаларда белгиланадиган статуслар ҳукмронлик қилади. Информацион филтр кучли бўлади.

Очик системаларда киши ўз меҳнати, ҳаракати, қобилияти орқали ўз социал статусини ўзгартира олади ва уларда демократия тамойиллари амал қилади.

Жамиятларнинг замонавий кўринишлари:

- 1) аграр жамиятлар
- 2) индустриал жамиятлар
- 3) постиндустриал жамиятлар

Аграр жамиятларда иқтисодиёткишлоқ хўжалигига асосланади, асосий социал институтлари армия ва черковлар (масжидлар) ҳисобланган.

Индустриал жамиятларда иқтисодиёт саноат ва ишлаб чиқаришга асосланади, асосий ташкилотлар корпорация ва фирмалар бўлиб, инсонлар интиладиган кадрият пул ҳисобланади. Жамиятни мулкдорлар бошқаради.

Постиндустриал жамиятларда барча соҳаларда етакчи компьютер технологияларидан кенг кўламда фойдаланилади, асосий ташкилотлари университетлар бўлиб, асосий кадрият ва инсонлар интиладиган нарсалар билим ва малака ҳисобланади. Жамиятни зиёли ва юқори интеллектуал салоҳиятга эга инсонлар бошқаради

Жамиятлар сиёсий жиҳатдан авторитар, тоталитар ва демократик турларга бўлинади.

Ҳозирги кунда жамиятнинг қуйидаги кўринишлари мавжуд:

1. **Фаровонлик (мўл-кўллик) жамияти:** – (Кўпроқ ғарбда; Скандинавия давлатини мисол келтириш мумкин).

2. **Истеъмол қилиш жамияти** (АҚШда XX аср 40–50-йилларда юзага келганлиги билан характерланади).

3. **Очиқ ва ёпиқ жамият**. **Очиқ жамият** – демократик жамият бўлиб, ташқи муҳит шароитларида осон ўзгарувчи ва мослашувчи, танқидни ёриб ўтмоққа мослашган жамият. **Ёпиқ жамият** – догматик-авторитар режим асосида бўлиб, сеҳрли (магик) тафаккур, догматизм ва коллективизм тамойиллари билан характерланади.

4 **Индустриал (саноат) жамияти**. (XX аср 50-60 -йилларида юзага келди. Бу концепсия ўз моҳиятига кўра, марксча ижтимоий-иқтисодий формасия тўғрисидаги таълимотларга қарши қаратилган.

Индустриал жамият таълимотига кўра, жамият тури техникавий, индустриал-ривожланиш даражаси билан белгиланади. Жамият типини синфий структурадан ажратиб олиб қарайди. Индустриал жамият 2 босқичда кечади:

- 1) Индустриал саноат жамияти;
- 2) Анъанавий жамиятдан саноат жамиятига ўтиб боради.

5. Постиндустриал жамият. У 3 босқичда юзага келади:

- 1) индустриал жамиятга бўлган давр;
- 2) индустриал саноат жамияти даври;
- 3) постиндустриал жамият даври.

Постиндустриал жамияти таълимотига кўра давлат монополистик капитализм ўрнини босади. Хизмат кўрсатиш соҳасида фан ва маорифга эътибор беради. Олим, мутахассис ролига юксак баҳо кўрсатилади. Синфларга муносабати, унинг ишлаб чиқаришга эгаллигини инкор қилади. Жамиятни бошқариш олимлар ва мутахассислар қўлига ўтиши тарафдори. Социал тенгсизлик сақланиб қолишини эътироф этади.

Жамиятнинг тузилиши қуйидагича:

1. **Тоталитар жамият** (лот. умумий, бутун, жамики) – авторитар шаклларида бири. Жамият ҳаётининг барча соҳалари устидан ялпи назорат ўрнатади.

2. **Авторитар жамият** (лот. бошловчи, асосчи, ижодкор, муаллиф) – демократик бўлмаган сиёсий режимга асосланган ёки сиёсий онгнинг авторитар шакли. Бу сиёсий ҳукмронлиқ қилишнинг ўта реакцион давлат тизими. Шахснинг диктаторлик элементлари билан уйғунлашиб кетади.

3. **Демократик жамият** (юнон. халқ ҳокимияти) – халқнинг ҳокимият манбаи эканлиги, давлат ишларини ҳал қилишда қатнашишини билдиради. Ижтимоий тузилма – жамиятнинг ижтимоий асосини ташкил қилади.

Ҳозирги социологлар ва иқтисодчилар жамиятнинг қуйидаги кўринишларини татқиқ етмоқдалар:

1. Анъанавий жамият.
2. Индустриал жамият.
3. Постиндустриал жамият.

1. Анъанавий жамиятда ерга бўлган мулкчилик асосий ўринни эгаллайди. Бойлик ташқи манбалар асосига қурилиб, табиат манбааларини эгаллаш, ўзлаштириш кучаяди.

2. Индустрал жамиятда мулкнинг барча кўринишларига бўлган муносабат шаклланади. Йирик машина ишлаб чиқаришиқўл меҳнати ўрнига келиб, юксак меҳнат унумдорлигига асосланган ишлаб чиқаришни изохлайди. Автоматик ишлаб чиқариш вужудга келади. Оммавий ишлаб чиқариш белгига айланади. Ишлаб чиқаришда юксак малакали ишчиларнинг роли ортиб боради, улар мутахассислашади. Натижада машина ёрдамида стандартлашган операсиялар бажарилади. Хўжалик соҳасида саноат ва молиявий капитал устунликкилади. Маҳсулот бозор учун мўлжалланган бўлади. Индустрал жамиятни иқтисодий жамият деб аташ ҳам мумкин. Чунки реал борлиқ иқтисодгақартилган бўлади. Натижада еркин халқаро иқтисодий ҳамкорлик мамлакат давлатлариқаторигақўшила боради. Урбанизасиялашув таълим тизимига янгича ёндашувни, оммавий маданиятни вужудга келтира боради.

3. Постиндустрал жамиятда интеллектуал мулк, инсоннинг ақл-заковати, билими асосий ўринга чиқиб қолди. XX аср ўрталаридан қатор ғарб давлатлари жамиятнинг учинчи босқичи – постиндустрал жамиятга ўта бошлади. Социологияда бу жамият номи ҳар хил, жумладан, «информасион» жамият бўлиб, у инсон билими ва информасия заҳираларига кўра жамиятнинг асосий манбаи бўлибқолади. Замонавий микроэлектроника ва компьютер техникасига асосланмоқда. Булар оммавий ахборотларни вужудга келтиради вақайта ишлаб чиқаради. Коммуникация тизимида хўжалик тизими тубдан ўзгаради. Табиат манбаларидан, ишлаб чиқариш, металлургия, қишлоқ хўжалиги қисқаради, машина кўлами кенгайди, аҳолининг деярли 50 фоизидан кўпи шу соҳани банд этади. Постиндустрал жамият – маиший хизмат қилиш жамияти, деб ҳам юритилади. Ишлаб чиқариш (молиявий, банк, суғурта, савдо, илмий маслаҳат, дастур) ва ноишлаб чиқариш соҳаларида хизматлар (фан, таълим ва бошқа) ўсиб боради. Бунда урбанизация жараёни индустриал жамиятга нисбатан тескари равишда юз беради. қишлоққа саноат кириб боради.

Тейлор фикрига кўра, интеллектуал омил биринчи ўринга чиқади. Инсон юксак капитал эмас, балки ўз моҳиятини, билим ва иқтидорини, кадриятларини намоёнқилувчи ижтимоий кучга айланади.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, анъанавий жамиятда иқтисодий масалалар инсоннинг табиатга бевосита муносабати орқали ҳал қилинган бўлса, индустрал жамиятда инсон томонидан яратилган сунъий ишлаб чиқариш воситалари иқтисоднинг асосини ташкил этади. Шу боисдан ҳам бу жамият иқтисодий жамиятдир. У иқтисодий муносабатларни белгилайди. ҳозирги иқтисодиёт ижтимоийлашиб бормоқда. Интеллектуал салоҳият асосий ўринга чиқа боради.

3 – Мавзу: Социал гуруҳлар

1. Социал гуруҳ тушунчаси, унинг асосий белгилари. Социологияда социал гуруҳларга ажратиш мезонларининг хилма-хиллиги.
2. Катта ва кичик гуруҳлар.

3. Социал гуруҳларнинг бошқа кўринишлари: расмий ва норасмий, бирламчи ва иккиламчи, референт гуруҳлар ва бошқалар.

Ижтимоий гуруҳ – мунтазам равишда бир-бирлари билан ҳамкорлик қиладиган инсонлар гуруҳидир. Бундай мунтазамлик уларни яқинлаштиради. Гуруҳ аъзоларини муносабатларидаги мунтазамлик уларни характерларидаги умумийликдан келиб чиқади. Ижтимоий гуруҳга ўхшаш хусусиятли тушунча **агрегат (ижтимоий мажмуа)** – маълум вақтда бир жойда тўпланган, лекин ораларида ҳеч қандай алоқадорлик бўлмаган инсонларнинг мажмуасидир (мас: тасодифий йўловчилар ёки томошобинлар). Ижтимоий гуруҳларнинг кўлами жуда катта: улар кичик гуруҳлардан то кенг миқёсли ташкилотларга ва жамиятларгача бўлиши мумкин. Гуруҳнинг ҳажмидан қатъий назар, унинг муҳим белгиси – аъзоларнинг бир умумий гуруҳга тегишлилигини англашидир. Биз ўз ҳаётимизнинг кўпчилик қисмини гуруҳлардаги мулоқотда ўтказамиз; ҳозирги жамиятлардаги жуда кўп одамлар жуда катта миқдордаги турли гуруҳларга мансубдир.

Ижтимоий гуруҳга ёндош тушунчалардан **ижтимоий тоифа** бўлиб – у инсонларнинг аний тавсифига, масалан даромад даражасига, профессионал ҳолатига қараб белгиланади.

Бирламчи гуруҳ – бир-бирлар билан шахсий муносабатда бўладиган инсонлар гуруҳи (мас: оила).

Иккиламчи гуруҳ – доимий тарзда учрашиб турадиган, шахсий яқинликларга эга бўлмагани инсонлар гуруҳидир. (бир хил касб)

Социологияда социал гуруҳ тушунчасига аниқ бир мукамал таърифни топиш бир неча қийинчиликларни келтириб чиқаради. Ушбу тушунчанинг таърифлашнинг қийинчилик жиҳати унинг жуда кенг аспектларни ўз ичига олишидир. Гарчи Социологияда социал гуруҳ тушунчасига аниқ таъриф тўла-тўқис мавжуд бўлмасада, лекин ҳеч қайси фан унингчалик кенг ёритиб бера олмайди.

Гуруҳ – хатти-харакатлари расмий ва норасмий институтлар томонидан бошқариладиган, муайян меъёр ва қадриятларга эга бўлган, бир-бирлари билан ижтимоий муносабатлар тизими билан боғланган кишилар йиғиндисидан иборат социал бирликдир.

Гуруҳга хос характерли хусусиятлар қуйидагилар: гуруҳ сони, ички ташкилот, яъни институтлар, назорат шакллари; фаолият намуналари; норма ва қадриятлар; фарқ қиладиган хусусиятлари.

Гуруҳлар энг аввало миқдор жиҳатдан катта ва кичик гуруҳларга бўлинади. Умуман, катта (квази) социал гуруҳ деганда, аъзолар сони кўп бўлган кишилар гуруҳлари тушунилади. Катта социал гуруҳларнинг ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

- аъзолар сонининг кўплиги;

- ягона ҳудуднинг мавжуд эмаслиги;

- аъзолар ўртасидаги алоқаларнинг асосан оммавий алоқа воситалари орқали ўрнатилиши;

-Гурух тузилишининг мураккаблиги, аниқроқ қилиб айтганда, бу гурухлар кўп расмий ва норасмий, уюшган ва уюшмаган гурухларни ўз ичига олади.

Катта гурухлар икки турга бўлинади:

1. Тасодифий, стихияли пайдо бўладиган ва қисқа вақт мавжуд бўладиган гурухлар. Буларга оломон, халойиқ (публика), аудитория ва бошқаларни киритиш мумкин.

2. Тарихий ривожланиш натижасида вужудга келган ва жамият ижтимоий муносабатлари тизимида маълум ўринга эга бўлган бирликлар. Бу турдаги гурухларга социал синфлар, турли этник гурухлар (элат, халқ, миллат), касбий гурухлар, жинсий ва ёшга оид гурухлар (ёшлар, аёллар, кексалар) ва бошқа гурухларни киритиш мумкин.

Кичик гурухлар деганда, кўпи билан бир неча ўнлаб аъзолардан иборат бўлган кам сонли гурухлар тушунилади. Бу гурухлар кўпинча самимий дўстона муносабатларда бўлади, гурух аъзолари ўртасидаги бевосита ўзаро алоқалар устун туради, гурух аъзолари ўртасидаги муносабатлар норасмий институтлар ёрдамида тартибга солинади. Бундан ташқари, махсус вазифаларни бажаришга мўлжаллаган, юқори даражада шакллаган кичик мақсадли гурухлар ҳам мавжуд. Бу гурухларда аъзолар ўртасидаги муносабатлар махсус хизмат кўрсатмалари билан тартибга солинади. Яширин ишлаётган партия гуруҳи бунга мисол бўла олади. Кичик гурухларга оилани, дўстларни, қўшнилари, ишлаб чиқариш бригадасини ва бошқа гурухларни киритиш мумкин.

Кичик социал гурухларнинг турлари жуда кўп. Улар турли мезонларга қараб турларга ажратилади. гурух муносабатлари тузилмасига қараб кичик социал гурухлар расмий ва норасмий гурухларга, аъзолар ўртасидаги муносабатларнинг яқинлигига қараб эса бирламчи ва иккиламчи гурухларга, гурухга аъзо бўлиш ва бўлмаслигига қараб аъзоли ва референт гурухларга бўлинади. Санаб ўтилган гурухларни бирма-бир кўриб чиқамиз.

Расмий ва норасмий социал гурухлар гурухларни бундай тарзда турларга бўлиш биринчи бўлиб америкалик социолог Э. Меё томонидан таклиф қилинган эди.

Расмий гурухлар – бу, ҳуқуқий статусга эга бўлган социал институт, ташкилот қисми ҳисобланадиган мавжуд институт, ташкилотдаги меҳнат доирасида аниқ мақсадга эга бўлган социал гурухлардир.

Расмий гурухларга қуйидаги белгилар хос: аниқ ва изчил мақсад, иерархияга асосланган аниқ функциялар, маълум қоидаларга мувофиқ келадиган ҳуқуқ ва бурчлар, аъзолар ўртасидаги расмий муносабатлар, гурух фаолиятини назорат қиладиган расмий институтнинг мавжуд бўлиши ва бошқалар.

Норасмий гурухлар, кўпинча бундай гурухлар «психологик гурухлар» ёки «социал психологик гурухлар» деб аталади. Чунки бу гурухларнинг ташкил топиш заминида гурух аъзолари ўртасидаги психологик, ҳиссий муносабатлар ётади. Норасмий гурухларнинг пайдо бўлишида вазият ва умумий мафаатлар мажмуи муҳим рол ўйнайди. Шунинг учун ҳам бу

гурухларни баъзан, манфаат юзасидан тузилган гурухлар ҳам деб аташади. Одамлар эҳтиёжлари турли-туман бўлганлиги сабабли норасмий гурухлар мавжуд.

Бирламчи гурух терминини фанга Ч.Кули киритган. Бирламчи гурухга куйидаги хусусиятлар хос: аъзолар сонининг камлиги, гурух аъзоларининг худудий яқинлиги, бевосита самимиг муносабатлар, яшашнинг узок давом этиши, мақсадларнинг умумийлиги, гурухга аъзо бўлишнинг эркинлиги, аъзолар хатти-харакати устидан норасмий назорат.

Иккиламчи гурух деб, бирор бир аниқ мақсадга эришиш учун тузилган хар қандай турдаги гурухга айтилади. Уларда моддий алоқалар муҳим аҳамиятга эга. Уларнинг фаолияти тартиб-интизом қоидалари билан бошқарилади. Иккиламчи гурухларга касбий, диний, сиёсий гурухларни киритиш мумкин.

Референт (эталон) ва аъзоли гурухлар. Кичик гурухларни ўрганишнинг жихатларидан бири бўлиб, «референт гурух» атамаси америкалик социал психолог Мустафо Шериф томонидан киритилган. «Референт гурух» атамаси (инглизча “сўз”, «мансуб бўлиш» деган маънони англатади) индивид онгли равишда қирадиган социал гурухларга (иқтисодий, сиёсий, маданий, касбий) нисбатан ишлатилади.

Шахснинг «гурух нормаларига» муносабати белгиларига мувофиқ гурухлар референт гурухлар ёки «эталонли» (ўлчовли) гурухларга бўлинади. Референт гурухлар кичик гурухлар ҳамда катта гурухлар - синф ёки ижтимоий табақа бўлиши мумкин.

«Референт гурух» атамаси тўрт хил маънода қўлланилади:

1. Индивид хатти-харакати учун намуна, эталон ёки мезон бўлиб хизмат қиладиган гурух.
2. Индивид ўз харакатларини шу гурухга йўналтирадиган гурух.
3. Индивид аъзо бўлишига интилаётган гурух.
4. Аъзоларининг қадрият ва фикрлари бевосита шу гурух аъзоси бўлмаган киши учун ўзига хос таққослаш ўлчови, социал «ўлчов доираси» сифатида хизмат қиладиган гурух.

Реал ҳаётда «референт гурух» назарияси шахснинг турли социал муҳитларга мослашув жараёнида, социал харакатларни ўрганишда қўлланилади.

Референт гурухлар реал ва идеал гурухларга бўлинади. Реал референт гурухнинг шахсга қулай социал норма ва қадриятларни эгаллаши учун эталон бўлиб хизмат қиладиган алоҳида кишилар ёки кишилар бирлигидир.

Идеал референт гурух – бу, маълум бир гурух қадриятли ва норматив йўл-йўриқларининг инсон онгида акс этишидир. Шахс бу гурухга ўз тасаввурлари ва харакатлари билан мослашишга харакат қилади.

Масалан, ўқитувчи ўзини реал ҳаётда ўқитувчилар гуруҳига мансуб дейиш билан бирга ўзини гурух сифатида мавжуд бўлмаган «маънавий элита»га ҳам мансуб деб ҳисоблайди.

4-МАВЗУ. Социал институтлар

1. Социологияда Социал институт тушунчаси. Социал институт белгилари. Социал институтнинг асосий вазифалари. Социал институт турлари: оила, сиёсат, дин, иқтисод, таълим, ҳуқуқ ва бошқалар. Жамият ҳаётида социал институтларнинг ўрни.
2. Иқтисодий институтлар. Уларнинг кўринишлари ва вазифалари. Иқтисодий гуруҳлар ва иқтисодий хатти-ҳаракат. Ишлаб чиқариш, унинг тарихий шакллари ва вазифалари. Ижтимоий меҳнат тақсими.
3. Дин социомаданий институт сифатида. Диннинг функциялари. Замонавий жамиятда диннинг ўрни.
4. Таълим социал институт сифатида, унинг тараққиёти ва шакллари. Ўзбекистон олий таълим тизими ва Европа ҳамда АҚШ университетлари: умумийлик ва хусусийлик. Таълимдаги “сегрегация” муаммоси. Таълим тизимидаги ислохотлар.

Ижтимоий институтлар ўзаро муносабатлар, ўзаро таъсирлар, ижтимоий алоқаларни ўзига хос тури сифатида турди шаклларда вужудга келади. Замонавий Социологиянинг атоқли намоёниси Э.Гидденснинг фикрича ижтимоий институтлар – мазкур жамиятнинг кўпчилик аъзолари томонидан бажариладиган ижтимоий фаолиятнинг асосий турлари амал қиладиган объектдир. Социал институт инсон фаолиятини турли соҳаларини бошқарувчи ва ижтимоий тизимни ташкил этувчи, кишиларни бу тизимда ўрни ва ўрнини белгиловчи расмий ва норасмий меъёрлар, принциплар ва қоидаларни мажмуидир.

Ижтимоий институтлар - социал алоқалар ва муносабатларнинг нисбий барқарорлигини - турғунлигини тامينлаб берувчи, ижтимоий аҳамиятга эга бўлган функцияларни бажарувчи ва жамият социал жихатдан ташкил қилиб берувчи махсус уюшмалар. Ижтимоий институтлар- одамларнинг ўзаро бирликда фаолият кўрсатишини тامينлаб берувчи, тарихан юзага келган барқарор шакллардир.

Улар қуйидаги жихатларга эга:

- алоқа ва муносабатларда доимий ва мустахкам алоқадорлик;
- алоқадагиларнинг ҳар бирини функциялари, ҳуқуқлари, мажбуриятларини аниқ белгилаб бериш;
- ўзаро характерларнинг тартиботи ва назорати;
- ижтимоий институтларнинг ишлашини тامينлаб берувчи кадрларни тайёрлаш.

Ижтимоий институтлар одатда қуйидагича ажратилади:

- оила институти;
- соғлиқни сақлаш институти;
- ижтимоий ҳимоя институти;
- давлат институти, шунингдек, дин, бизнес, матбуот ва б.к.

Иш кўриш соҳалари бўйича институтлар қуйидагича бўлиши мумкин:

- релацион институтлар - (муносабатлар) жамият тузилишини турли белгиларига қараб аниқлаб берувчи;
- регулятив (тартибга солиб турувчи), индивидларнинг ўз шахсий мақсадларига эришишда мустақил бўлган ҳаракатларнинг чегарасини аниқлаб берувчи институтлар.

Ижтимоий институтлар ривожланиб боргани сари ўз шаклларини ўзгартириб боради:

- эндоген шакллар (ички)- институтлар эскиргач реорганизация (қайта ташкиллаш) қилиниб, чуқурлаштирилган ихтисосликлар ўрнатилади;
- экзоген (ташқи) - буюк шахслар, маданият, институтлар элементларига ташқи таъсирларни кўрсатувчи.

Институтлаштириш - социал алоқаларни расмийлаштириш ва тартибга солиш жараёни бўлиб, улар мос келувчи эҳтиёжлар юзага келмай туриб мавжуд бўлмайди:

- коммуникацияларда;
- маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва хизматларда;
- имтиёзлар ва хайрия- яхшиликларини тақсимлашда;
- фуқароларнинг ҳавфсизлигини таминлашда;
- тенгсизлик тизимини ўрганишда;
- жамият азоларининг юриш-туришлари, ҳатти-ҳаракатларини назорат қилишда (дин, ахлоқ, ҳуқуқ соҳаларисда).

Ижтимоий институтларнинг энг муҳим вазифалари қуйидагилардир:

- 1) Ижтимоий муносабатларни такрор ҳосил этиш ва мустаҳкамлаб қўйиш;
- 2) Институтлаштириш жараёни натижасида юз берадиган ўзаро боғлиқлик, ўзаро маъсулият ва жипслашувга эришиш – бирлаштириш вазифаси;
- 3) Тарбиявий вазифа – ижтимоий тажрибани ёйиш орқали институт чегарасини кенгайтириш, унинг азоларини сонини кўпайтиришга эришиш.
- 4) кишиларга турли ахборотларни етказиш орқали жамият равнақига хизмат қилиш – коммуникатив вазифа.

Ташкилот – муайян меёрлар ва қоидалар асосида манфаатларни, маақсадларни дастурларни ҳамкорликда амалга оширадиган кишилар уюшмаси. Ташкилотлар асосан қуйидагича кўринишларда мавжуд бўлади; расмий ташкилот, норасмий ташкилот ва расмийликдан ташқари ташкилот (спорт ишқибозлари).

2. Иқтисодий институтлар. Ғарб давлатларида XX аср 60-йилларида «Иқтисодий социология» фанининг ижтимоийлашуви тенденцияси кучайди. «Иқтисодий социология» ни бугунги кунда глобал ва хусусий масалаларни ҳал қилувчи фан сифатида тасаввур қилиш мумкин.

Иқтисодий ҳаётни ижтимоий талқин этишга биринчи бор Ғарбда Ф.Тейлор эътибор берди. У ишчиларнинг меҳнатга бўлган қизиқишини ўрганди ва 1894 йили меҳнатга ҳақ тўлаш тизимига асосланган назарияни ишлаб чиқди. Бу ғояда **“иқтисодий одам”** концепцияси асосида шу нарсаларга эътибор берилди:

1. Энг қисқа вақтда ишчи қанча кўп ҳажмда иш бажарса, унга шунча ҳақ тўлаш.
2. Ишнинг ҳажмини эмас, балки самарадорлиги ва яхшилигини рағбатлантириш.
3. Ишчиларга кам иш ҳақи бериш ва кўп бериш барабар зарарлидир.
4. Ишловчида юксак ҳақ олувчи бўлишга интилиш ҳиссини уйғотиш, юксакликка интилиб яшаш.

Тейлор концепцияси Америка саноатида Форд томонидан ишлаб чиқаришга татбиқ этилди, конвейер ишлаб чиқариши шароитида меҳнатнинг самарадорлиги рағбатлантирилди. Тадбиркор Г.Форд томонидан жорий этилган конвейер усули саноатда “тўнтариш” ясаган бўлса, иккинчи бир томондан меҳнат жараёнидаги содда “операциялар” ишчилар учун ишнинг жуда оддийлиги уни зерикарли тус олишига сабаб бўлди. Ушбу ҳолат бундай иш меҳнатдан бегоналашувга олиб келди, “монотон” вазиятни юзага келтирди ва кадрлар қўнимсизлиги пайдо бўлди. Форд бундай ҳолатларга қарши меҳнатга ҳақ тўлашда “5 долларлик курс” ёки кейинчалик **“Фордизм”** дея аталган ғояни илгари сурди ва амалда татбиқ қилди.

Ижтимоий-иқтисодий концепциялардан яна бир неча ҳилини кўриб чиқишимиз мумкин, яъни:

“Асосий эҳтиёжлар концепцияси”. Аҳолининг энг кам тирикчилик эҳтиёжини кафолатли тарзда таъминлаш ва иш билан банд қилиш муаммоларини ҳал этиш ушбу концепциянинг асосий мақсадидир.

“Мақбул ёки тегишли технология” концепцияси. Бу концепция аҳоли бандлигини таъминлайдиган ва маҳаллий хом-ашёни, аввало қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлашга қаратилган сермеҳнат технологияни ривожлантириш зарурлигига асосланади.

“Ўз кучига жамоа бўлиб таяниш концепцияси”. Бу концепция мавжуд захиралардан тўлиқроқ фойдаланишга ва ривожланаётган мамлакатларнинг тараққий этган мамлакатларга қарамлигини камайтириш мақсадида улар ўртасидаги ҳамкорликни мустаҳкамлашга қаратилган. Ривожланаётган мамлакатларнинг кўпгина андозалари, иқтисодий тараққиёт йўллари юқорида кўрсатилган концепциялар ва назарияларнинг ўзига хос қўшилмасидан иборат эди. Тейлор фикрига кўра, интеллектуал омил биринчи ўринга чиқади. Инсон юксак капитал эмас, балки ўз моҳиятини, билим ва иқтидорини, қадриятларини намоён қилувчи ижтимоий кучга айланади.

Иқтисодиёт социологияси ишлаб чиқариш ва меҳнат жараёнини, тақсимот муносабатлари, моддий таъминот, аҳолининг моддий турмуш даражаси ва шу каби жамиятнинг иқтисодий ривожланиш соҳасидаги қонуниятларни ўрганади.

Жамиятнинг ижтимоий ривожланиши, энг аввало, унинг иқтисодий асослари билан боғлиқ бўлади. Ижтимоий ривожланиш даражаси қанчалик юқори бўлса, ижтимоий ҳаётдаги бошқа соҳаларнинг ривожланиш даражаси ҳам шунга мос равишда тараққий қилиб боради. Масалан, АҚШ, Япония, Жанубий Корея, Европа мамлакатларининг иқтисодий ривожланганлиги ва

аҳолининг турмуш даражаси маданияти, хизмат кўрсатиш соҳаларининг тараққиётини белгилаб беради.

Иқтисодий муносабатларни ўрганишда асосий эътибор: меҳнатнинг ижтимоий муаммолари, меҳнат фаолияти ва тақсимот муносабатларига қаратилади.

Жамият аъзолари томонидан яратилган моддий бойликлар улар ўртасида қандай тарзда ва қай миқдорда тақсимланишидаги фарқ ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги фарқни келтириб чиқаради. Хусусий мулкнинг қонуний деб эълон қилиниши билан жамиятимиз ижтимоий таркибидаги текисчилик аста-секин ўз ўрнини ижтимоий мавқеи жиҳатидан ва етиштирилаётган моддий неъматларнинг тақсимои жиҳатидан фарқ қилувчи ижтимоий гуруҳ ва табақаларга бўлиниши ортиб бормоқда.

Тақсимот муносабатлари социология предметиға тааллуқли бўлиб, унинг таркибига ишлаб чиқариш қуроллари тақсимои, жамият аъзоларининг ишлаб чиқаришнинг турли тармоқлари бўйича жойлашуви ва жамият томонидан ишлаб чиқарилган моддий неъматлар, ишлаб чиқариш қуроллари ва истеъмол моллари киради. Моҳият эътибори билан тақсимот муносабатлари мавжуд ишлаб чиқариш муносабатлари характериға мос келади.

Ҳозирги замон жамиятлари иқтисодий тизимининг энг муҳим характери жиҳатларидан бири – улардаги ҳаддан ташқари мураккаб ва хилма-хил меҳнат тақсимотининг ривожланишидир. Бу ихтисослашув жараёнининг тобора чуқурлашиб бораётганлиги билан белгиланади. Ҳозирги замон саноат ишлаб чиқаришининг пайдо бўлиши билан жуда кўп анъанавий касб-хунар соҳалари амалий жиҳатдан йўқолиб, қолганлари эса кенг қўламли ишлаб чиқаришнинг таркибий қисмларига айлана бошлади.

Ижтимоий-иқтисодий нуқтаи назардан меҳнат инсонларнинг табиатға тўғридан-тўғри таъсири жараёнидан иборат бўлиб, унинг натижасида истеъмол баҳоси, моддий ва маънавий манфаат пайдо бўлади. Меҳнат жараёни ўз ичига уч лаҳзани киритади: 1) инсоннинг фойдали фаолияти ёки меҳнатнинг ўзи; 2) меҳнат мавзуси, яъни бу фаолиятнинг нимаға йўналтирилганлиги; 3) ишлаб чиқариш қуроллари, булар билан инсон ушбу мавзуга таъсир кўрсатади.

Инсониятнинг турли ривожланиш босқичларида меҳнат давр ижтимоий муносабатларининг ривожланиш кўрсаткичлари ҳисобланган турли шаклларда кўринади.

Ҳозирги пайтда биз доимо эшитиб турадиган иккита ўхшаш тушунчаларни тақсимлашимиз зарурдир: якка тартибдаги меҳнат ва якка тартибдаги меҳнат фаолияти. Биринчи тоифа шахсий иш жойини, яъни ўз субъекти, мажбурият ва функциялар доирасиға эға бўлган меҳнат зонасини билдиради - бу меҳнатнинг технологик тақсимои таркибий қисмидир. Якка тартибдаги меҳнат фаолияти - меҳнатнинг иқтисодий тақсимои таркибий қисмидир. Бу фуқароларнинг ижтимоий - фойдали фаолияти бўлиб, у алоҳида бир шахс ва унинг оила аъзолари шахсий меҳнатига асоланган.

Бундай фаолият асосини шахсий мулкка бўлган меҳнат воситаси, уй-жой биноси ва қурилмалари, ер, ишлаб чиқариш маҳсулотлари, транспорт воситалари ва ҳоказолар ташкил этади. Якка тартибдаги меҳнат фаолияти жамият ичидаги меҳнатнинг тақсимланишида элемент бўлиб қатнашади.

Меҳнат мазмуни унинг техник функционал томонларини, меҳнатнинг мазмундорлиги эса, социал-психологик тузилишини ифодалайди. Агар хусусий режа бўйича тузилган бўлса, меҳнат мазмунли ва ижодий субъект сифатида кўрилади. Бегона ҳокимликни иродага бўйсундириш - психологик ва ижтимоий йироқлашишга йўлдир. Мана шунинг учун ишчилар, ходимлар олдига мақсад - вазифани қўйиш ва бу мақсадга эришиш йўллари танлашда, шубҳасиз, унинг фаолиятини нозиклик билан назорат қилиш орқали улар фантазиясига кенг йўл очиб беришга интилиш муҳимдир.

Анъанавий ва замонавий жамиятлар ўртасидаги меҳнат тақсимоотида карама-қаршилик жуда катта. Ҳозирги саноатлашган тизимда минглаб турли-туман мутахассисликлар мавжуддир. Масалан, Бирлашган Қироллик рўйхатида Британия иқтисодини ташкил этувчи 30000 турли кўринишлардаги касблар мавжуд. Анъанавий жамиятларда аҳолининг кўпчилик қисми иқтисодий жиҳатдан ўзларини етарли даражада тўлиқ таъминлайдилар. Аксинча, ҳозирги жамиятларнинг бош хусусиятларидан бири - иқтисодий жиҳатдан бир-бирларига боғлиқлигининг ўсиб бораётганлигидир. Биз ҳаммамиз ҳар қил маҳсулотларга ва хизматларга эҳтиёжманд бўлиб, бу жиҳатдан бошқа кўп кишиларга тобемиз, ҳозирги замон жамиятларида кўплаб кишилар ўзлари учун озиқ-овқат ишлаб чиқармайдилар, лекин ейдилар, ўзлари уй қурмайди, лекин шундай уйларда яшайдилар, моддий бойликлар яратмайдилар, лекин уларни истеъмол қиладилар.

Саноатлашган иқтисодиётда ишни уч секторга бўлиш мумкин: бирламчи, иккиламчи ва учламчи секторлар. Бу уч секторда банд бўлган ишчи кучининг пропорционал таркиби, саноатлашишнинг турли босқичларида турлича бўлади. Бирламчи соҳада табиий ресурсларни йиғиш ва ҳосил қилиш билан шуғулланадилар. Иқтисодиётда бирламчи сектор қишлоқ хўжалигини, қазилма бойликлар ва ўрмон саноатини, балиқчилик ва бошқаларни ўз ичига олади. Жамиятнинг саноатлашиш даврининг биринчи босқичида ишчиларнинг кўпчилиги бирламчи секторда банд бўладилар. Индустриянинг ривожлана бориши билан иш кучининг кўп қисми иккиламчи секторга, яъни хом ашёни саноат товарларига айлантирувчи соҳага ўта бошлайди. Учламчи сектор эса саноатдаги ҳар қил хизмат турлари ҳисобланиб, улар ўзлари моддий бойликлар ишлаб чиқармасдан, қолганларга ўзларининг у ёки бу хизматларини таклиф қилишади. Кўпчилик учинчи дунё мамлакатларида ишчи кучларининг 4-3 қисми қишлоқ хўжалигида банд бўлиб, қолган бир қисми ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларида тақсимлангандирлар. Саноат жиҳатидан тараққий этган мамлакатларда аҳолининг жуда оз қисми қишлоқ хўжалик соҳасида банд. Айнан, ривожланган мамлакатларнинг муҳим хусусиятлари ҳам шундан иборатки –

бу хизмат кўрсатиш секторининг кенгайиб бораётганлигидир. Масалан, Британияда 1911 йилда ишчи кучининг 11%и учламчи секторда банд бўлган бўлса, бугун унинг миқдори 50 % дан ортиб кетган.

“2004 йилнинг биринчи ярмида Ўзбекистонда ЯИМ 6,2 %ни ташкил этиб, бу 2003 биринчи ярим йиллиги даражасидан 1,6 марта (3,8 %) кўпдир. 2008 йилда ЯИМ – юқори реал ўсиши 8% ташкил этди, 2012 йилнинг тўққиз ойида Ўзбекистонда ЯИМ 8,2 %ни ташкил этди.

4. Дин социомаданий институт сифатида.

Дин табиат, жамият, инсон ва унинг онги, яшашдан мақсади ҳамда тақдири инсониятнинг бевосита қуршаб олган атроф-муҳитдан ташқарида бўлган, уни яратган, айна замонда инсонларга тўғри, ҳақиқий, одил ҳаёт йўлини кўрсатадиган ва ўргатадиган илоҳий қудратга ишонч ва ишонишни ифода этадиган маслак, қараш, таълимотдир.

Дин муайян таълимотлар, ҳис-туйғулар, тоат-ибодатлар ва диний ташкилотларнинг фаолиятлари орқали намоён бўлади.

Социологик нуқтаи назардан қаралганда дин жамият учун зарурий нарса, ижтимоий ҳаётнинг ажралмас қисмидир. У ижтимоий муносабатларни юзага келтирувчи ва амалга оширувчи омил сифатида намоён бўлади. Бу дегани динни жамиятдаги бажарадиган вазифаларига кўра ўрганиш мумкин демакдир.

Диннинг вазифалари деганда унинг алоҳида шахсга ва жамиятга таъсир қилиш йўли ва табиати назарда тутилади. Бунда ҳар бир дин унга эътиқод қилувчи муайян бир шахсга у ёки бу жамоага ва умуман жамиятга нима беради? Инсонлар ҳаётига қандай таъсир кўрсатади? Шунга ўхшаш масалалар ўрганилади.

Диннинг ижтимоий вазифалари ҳақидаги таълимотни диншуносликда функционализм ривожлантиради. Функционализм жамиятга ижтимоий тизим сифатида қарайди: унда жамиятдаги ҳар бир элемент муайян функсияни бажаради. Диннинг жамиятда бажарадиган ижтимоий, маънавий, руҳий вазифалари қуйидагилардан иборатдир:

Биринчидан, ҳар қандай дин ўз эътиқод қилувчилари учун **тўлдирувчилик, тасалли берувчилик - компенсаторлик** вазифасини бажаради. Масалан, инсонда доимий эҳтиёж ҳосил бўлиши ҳодисасини олайлик. Инсон ўз ҳаёти, турмуш тарзи, табиат ва жамият билан бўлган муносабатлари жараёнида ҳаётий мақсадларига эришиши иложсиз бўлиб кўринганида, унда қандайдир маънавий-руҳий эҳтиёжга зарурият сезган. Ана шундай эҳтиёж диний эҳтиёж эди. Дин бу ўринда маънавий-руҳий эҳтиёжни қондирувчи, тасалли берувчилик вазифасини бажарган ва ҳали ҳам бажармоқда.

Иккинчидан, муайян дин ўз таълимот тизимини вужудга келтиргач, ўзига эътиқод қилувчилар жамоасини шу таълимот доирасида сақлашга ҳаракат қилган ва ҳозирда ҳам шундай. Бу ижтимоий ҳодиса диннинг **бирлаштирувчилик - интеграторлик** вазифаси деб аталади. Дин ҳамиша муайян ижтимоий, этник ва маънавий ҳаётнинг ўз таъсирида бўлишига интилади. Бу таъсирнинг мунтазамлигини таъминлаш мақсадида дин

халқларнинг ижтимоий ҳаётига, ахлоқий муносабатларига, шунингдек адабиёти ва санъатига ҳам таъсир ўтказади.

Масалан, яҳудийликда мазкур дин вакиллари бир мафкура атрофида сақлаб туриш учун уларни бир миллат ва ягона маслак эгалари эканликлари, ягона худо - Яхвенинг энг сеvimли бандалари эканликлари уқтирилади.

Христианликда ҳам эътиқод қилувчиларни бу динга янада кўпроқ жалб этиш учун диний меморий, тасвирий, мусиқа санъати турларидан унумли фойдаланилади. Христианликда махсус икона чизувчилик мактаблари фаолият олиб боради.

Учинчидан, ҳар бир дин ўзқавмлари турмушини **тартибга солиб, назорат қилувчилик - регуляторлик** вазифасини бажаради. Динлар ўз урф-одатларининг, маросим ва байрамларининг қавмлари томонидан ўз вақтида, қатъий тартибга амал қилган ҳолда бажарилишини шарт қилиб қўяди.

Масалан, исломда кунига 5 маҳал намоз ўқилиши, ҳар ҳафта жума намозини жоме масжидларда адо этилиши, Рамазон ойида бир ой рўза тутилиши, рўза (ийд ал-фитр) вақурбон (ийд ал-адҳо) ҳайитларининг нишонланиши мусулмонларнинг ҳаёт тарзини тартибга солиб туради.

Тўртинчидан, дин **алоқа боғлашлик** вазифасини ҳам бажаради, яъни ҳар бир дин ўз қавмларининг бирлигини, жамият билан шахснинг ўзаро алоқадорликда бўлишини таъминлашга интилади. Бунда у ёки бу динга эътиқод қилувчи кишиларнинг ўз динидаги бошқа кишилар билан алоқадор эканлиги, ўзаро ҳуқуқ ва бурчларининг борлиги, урф-одат ва ибодатларни жамоа бўлиб бажарилиши лозимлиги назарда тутилади.

Бешинчидан, диннинг интеграторлик вазифаси билан **легитимловчилик-қонунлаштирувчилик** вазифаси чамбарчас боғлиқ. Диннинг бу функциясининг назарий асосини йирик америкалик социолог Т. Парсонс ишлаб чиқди. Унинг фикрича, «ҳар қандай ижтимоий тизим муайян чекловларсиз мавжуд бўла олмайди. Бунинг учун уқонун даражасига кўтарилган ахлоқ нормаларини ишлаб чиқиши керак. Дин бундай нормаларни қонунлаштирибгина қолмай, уларга бўлган муносабатни ҳам белгилайди».

Олтинчидан, дин вазифаларининг **фалсафий, назарий** жиҳатлари ҳам мавжуд. Бу вазифа инсонга яшашдан мақсад, ҳаёт мазмунини, дорулфано ва дорулбако дунё масалаларига ўз муносабатини билдириб туришидан иборатдир.

Диннинг асосий белгилари қуйидагилар;

I. Муайян эътиқод ва таълимотнинг мавжудлиги. Ҳар бир дин дунёни ўз нуқтаи назарича изоҳлайди ва ишонувчиларда муайян эътиқод шакллантиради.

II. Маросим ва расм-русумлар. Ҳар бир дин ўзига хос маросим ва расм-русумларга эга.

III. Диний маросим, расм-русумлар муайян қисмининг фақат белгиланган жойларда жамоа бўлиб бажарилиши.

Христианлик дастлаввал секта сифатида иудаизм таркибида вужудга келди ва Кичик Осиё, Юнонистон ва Римда тарқала бошлади. Император

Константин даврида бу дин Рим империясининг расмий дини деб эълон қилинди. Милодий эра давомида христианлик ғарб мамлакатларида асосий дин бўлиб келмоқда. Христианликнинг православие, католицизм, протестантлик каби бир неча тармоқ ва оқимлари мавжуд.

Ислом дини VI асрда шаклланди. Бу диннинг асосини беш рукн ташкил қилади. 1. Иймон; 2. Намоз; 3. Рўза; 4. Закот; 5. Ҳаж.

Исломда суннийлик ва шиа йўналишлари бўлиб, улар ҳам ўз навбатида бир қатор мазҳабларга бўлинади. Мусумон дини дунёнинг беш қитъасида ва деярли барча мамлакатларда мавжуд. Саудия Арабистон, Ливия, Бирлашган Араб Амирликлари, Иордания, Жазоир, Покистон, Эрон каби эълон қилинган. Ўтган асрнинг бошида ер юзида мусулмонлар 200 млн. нафар бўлган бўлса, 80 йилларга келиб бу рақам 837 млн.га етди. Айни пайтга келиб эса ислом динига эътикод қилувчилар 1млрд. 300млн. кишидан ортиқдир (2000 йилги маълумот.)

Буддавийлик миллоддан аввалги VII асрда Непалда яшаган Сидхарта Гаутама таълимотидан бошланади. Унга кўра, инсонлар туғилиш ва қайта туғилиш доирасидан ўз хоҳиш ва эҳтиросларидан воз кечиш орқали чиқишлари мумкин. Буддавийликнинг асосини нирвана тўғрисидаги таълимот ташкил қилади. Бу дин Таиланд, Бирма, Непал, Шри-Ланка, Хитой, Япония, Корея сингари мамлакатлар тарқалган.

Конфучийчилик миллоддан аввалги VII асрда яшаган Кун-Фу-Чи таълимотига асосланади. У Будда билан бир вақтда яшаган бўлиб инсоннинг табиат билан уйғунлашиш йўллари ахтарган.

Дин социологиясининг шаклланиши М. Вебер номи ва илмий фаолияти билан боғлиқ. Социология фанининг асосчиларидан бири ҳисобланади немис олими М. Вебер ижодидан динни социологик таҳлил қилиш марказий ўринни эгаллайди. Барча динларни инкор қилиб, уларни халқ учун афъюн, деб эълон қилган Маркс таълимотидан фарқли ўлароқ, Макс Вебер дин ва жамият муносабатини таҳлил қилар экан умуман дин тўғрисида эмас, муайян даврдаги муайян дин ёки диний оқим тўғрисида фикр юритади.

Макс Вебернинг фандаги энг катта хизматларидан бири, унинг христиан динидаги **протестантлик мазҳабининг иқтисодий тараққиётга ўтказган таъсирини кашф** этишида бўлди. Унинг назариясида кўра, бойликни, бойлик ортиришга интилишни унча хушламайдаган христиан дини мазҳаблари иқтисодий тараққиётга муайян даражада тўсиқлик қилганлар. Бойликни худонинг неъматини, унга интилишни эса бандаларнинг бурчи деб талқин қиладиган протестантлик эса иқтисодий тараққиёт ва капиталистик муносабатларнинг ривожланишига кучли туртки беради. Вебер талқинида, протестантлик капитализм вуждга келишидаги асосий сабаблардан бири эди. Унинг хизматларини эътироф этиш билан бирга, шуни ҳам таъкидлаш лозимки, у иқтисодий тараққиётга фақат бир диний мазҳаб – протестантликнинг ўтказган таъсирини кенг тадқиқ қилди.

Динларни таҳлил қилар экан, М. Вебер улар саноат капитализми ривожланишига ғов бўлмоқда, деган хулосага келди. Молиявий муносабатларга чекловлар қўйиш, ижтимоий ҳаётга пассив муносабатини

тарғиб қилиш орқали бу динлар, Вебер фикрича, ижтимоий тараққиётга тўсқинлик қилади. Унинг талқинида христиан дини, айниқса протестантлик мазҳаби ҳаётдаги адолатсизликни пассив кузатиб ўтирмай, уни бартараф қилиш учун фаол курашга чақириш орқали ижтимоий тараққиётга катта туртки беради.

XX аср ўрталарида социология фанида **“фуқаролик динлари”** тушунчаси пайдо бўлди. Бу тушунча илоҳий кучлар ва ҳодисаларга эмас, ижтимоий тумушидаги нарса-ҳодисаларга сиғинишни англатади. Масалан, Буюк Британия, АҚШ каби мамлакатларда байроқ, мадҳияга чексиз ҳурматни, тахтга ўтириш ва иннаугурация маросимларини бу тушунча тарафдорлари диний маросимлар билан тенглаштирадilar. Собик Совет Иттифоқида Маркс, Энгельс, Ленин шахслари амалда илоҳийлаштирилган эди. Улар шаънига, айниқса, Ленин шаънига бирор танқидий гап айтиш ман қилинган, уларнинг ишлари ва гапларини фақат мадҳ этишга ижозат берилган эди. Бу ҳодисалар XX аср иккинчи яримида диний социология йўналишларида фуқаролик динлари, деб аталади.

5. Таълим социологияси - жамиятнинг таълим тизими тўғрисидаги махсус социологик назария бўлиб, уни нисбатан мустақил ижтимоий институт сифатида жамият ҳаётидаги ўзига хос функционал ва ривожланиш қонуниятлари, даражасини, унинг бошқа ижтимоий ташкилотлар ва муносабатлар билан ўзаро алоқадорлигини ва шу соҳадаги давлат сиёсатини ўрганади.

Таълим социологияси - мактаб, ўқув юртлари ва муассасалари фаолияти, улардаги педагогик мутахассисларнинг сифати, ёшларни ўқитиш ва тарбиялаш вазифалари каби масалаларни ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Ҳозирда таълим тизими ижтимоий сиёсат тарзида ривожланмоқда. Таълим социологиясининг асосий вазифаси таълим тизимининг барча функцияларини жамият ҳаётида кенг имкониятлар даражасида амал қилишини таъминлаш ва ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларидаги самарали таъсирини ўрганишдан иборат. Таълим тизими ўзининг иқтисодий-ижтимоий, сиёсий, маънавий функцияларига эга бўлиб, жамият тараққиётининг шу соҳалари тараққиётига жиддий таъсир кўрсатади.

Ғарбда таълим социологиясига Э.Дюркгейм ва М.Веберлар асос солган. Улар таълим тизимининг ижтимоий функцияларини, иқтисодий, сиёсий жараёнлар билан алоқаси, олий таълим соҳасининг ўзига хос хусусиятлари каби масалаларни тадқиқ қилганлар. Э.Фромм, Т.Парсонс, С.Н.Паркинсон, Т.В.Адорно, Р.Кюлевинд, В.Франкл, Ж.Эллюлн, Э.Глиссан кабилар таълим социологияси ривожига ўз ҳиссаларини қўшганлар.

Т.Парсонс ўзининг «Социологиянинг умумназарий муаммолари» асарида шундай ёзади: «АҚШ Олий таълим тизимининг асосий хусусиятларидан бири - илмий тадқиқотларни ўз ичига олувчи илмий иш олиб борувчи мутахассислигини беришидадир».

Ҳозирда таълим тизимининг социологик тадқиқот йўналишлари куйидагиларни ўз ичига олади:

1. бозор муносабатларига ўтиш шароитида таълим тизимининг ижтимоий ҳаётдаги ўрни ва аҳамияти;
2. ижтимоий ривожланишдаги таъсири, самарадорлиги даражаси ва сифати;
3. ўқитувчиларнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволи;
4. таълим муассасаларида таълим беришнинг сифат даражаси ва мавжуд ижтимоий-иқтисодий шарт - шароитларнинг улар фаолиятига таъсири.

Таълимнинг социал функциялари қуйидагилардан иборат:

1. Маданиятни тарқатиш ва авлоддан-авлодга кўрсатиш функцияси.
2. Жамият маданиятини сақловчи ва генератор функцияси.
3. Шахсни социаллаштириш функцияси.
4. Ижтимоий танлов, жамият аъзоларини дифференциациялаш функцияси.
5. Ижтимоий маданият ўзгаришлари функцияси.
6. Ижтимоий назорат функцияси ва ҳоказо.

Таълимнинг ижтимоий самарадорлиги таълим муассасаларининг сони, уларда таълим олаётган ўқувчиларнинг миқдори, жамият аъзоларининг билим даражаси ва сифати билангина белгиланмайди, балки унинг ижтимоий фаолиятида, амалиётда ҳамда меҳнат фаолиятида қандай даражада татбиқ қилиниши билан ҳам изоҳланади. Шу жиҳатдан, янги ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг шаклланиб бориши ва бозор иқтисодиёти сиёсатининг амалга оширилиб бориши шароитида, республикада кўплаб мутахассис кадрларнинг ўз мутахассислиги бўйича ишлашдан манфаатдор бўлмай ёки ишлаш имкониятларига эга эмасликлари сабабли, яхшироқ тирикчилик ўтказиш мақсадида ўз мутахассисликларидан бошқа соҳаларга ўтиб кетиш тенденцияси кучаймоқда. Социология «тили» билан айтганда жамият аъзоларининг социал мобиллиги ҳам вертикал, ҳам горизонтал тартибда ўзгариши кескин ортиб бормоқда.

Аҳоли ҳаёти сифатини кўллаб-қувватлаш учун дунёда ҳар йили 15-20 трлн. АҚШ доллари сарфланмоқда. 1994-йилда инсон капиталига жон бошига Жанубий Осиё мамлакатларида ўртача 14.000 доллар бўлса, АҚШ ва Канадада 250.000 долларга тенг бўлди.

БМТ нинг шиори: «Таълим – демократия асоси». ЮНЕСКО ташкил этган – «XXI –аср учун олий таълим» Бутунжаҳон Декларацияси (1998-йил 9-окт.) таълим масаласига катта эътибор қаратиб, дунё мамлакатларини ҳақорликка даъват этади. Маълумки XX-асрнинг иккинчи ярми олий таълимнинг ривожланиш даври бўлди. **1960 – йилдан 1995 йилга қадар бутун дунёдаги талабалар сони 13 млн.дан 80 млн.га кўпайган.**

2002 – йилда тараққий этган мамлакатлардан Япония ҳукуматининг таълимга сарфи Я.М.М.нинг 5,5-6 % ни ташкил этган бўлса, АҚШда бу кўрсаткич 7,1% ни, Буюк Британияда эса 7,7 % ни ташкил этган.

Бутунжаҳон Банки мутахассисларининг ҳисоб-китобларига кўра Ўзбекистоннинг таълимга ажратган чиқими 1995-йили умумий давлат чиқимининг 7,8% ини ташкил этган бўлса, 2002 йилда 8,8%, 2003 йилда 8,4% ни ташкил этган.

Европа давлатларидан 40 таси таълимни ривожлантириш масалалари бўйича Болоня жараёнига аъзо бўлганлар. Болоня Декларацияси тавсиясига кўра мамлакатлар таълимда кредит тизимини жорий қилиши мумкин.

АҚШда жами 3500 та олий таълим муассасаси мавжуд бўлиб, уларнинг барчасида ўқиш пулликдир. У ерда таълим вазирлиги деган тушунчанинг ўзи йўқ.

Бутун дунё мамлакатлари таълим тизимидаги социал муаммолардан бири бу “Сегрегация” – яъни ажралиш ҳолатлари бўлиб, у таълим муассасаларида бошланиб, бўлғуси кадрни меҳнат фаолиятида унга амал қилишига олиб келса, бу ҳар қандай давлатнинг миллий сиёсати учун хавф солиши тайин.

“Сегрегация” – ўқувчилар орасида ирқий, диний, этник мансублик асосида, у ёки бу жинс атрофида, ёхуд, манфаатлар муштараклиги ва кўшничилик асосида алоҳида бўлинишни англатади.

1997 йил 29 августда «Таълим тўғрисида» ги Қонун қабул қилинди. У 5 бўлим 34 моддадан иборат. Шунингдек, бу борада «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» ҳам қабул қилинган.

Республикадаги 6742 та мактабгача таълим муассасасида 610 мингга яқин болалар таълим-тарбия олмоқдалар. Бугунги кунда республикадаги 9672 та умумтаълим мактабларида 6 млн.га яқин ўқувчи таълим олмоқда. Ана шу таълим мактабларида 450 минг нафар олий (70-75 фоиз) ва ўрта махсус (70-25 фоиз) маълумотли ўқитувчилар ишламоқда. 1999 йилга келиб мамлакатимизда умумтаълим мактабларининг сони 9860 тани, шу жумладан, алоҳида махсус фанларга ихтисослашган ўқув дастурларини чуқур ўргатадиган мактаблар 3147 тани, гимназиялар 195 тани, лицейлар 326 тани, умумий ўқувчилар сони эса 5679,7 минг нафарни ташкил қилди. 2001 йил сентябригача ўқув тизими 11 йилликка асосланиб, тузилмавий жиҳатдан 3 қисмга бўлинган эди: бошланғич таълим – 4 йил; тўлиқсиз ўрта маълумот олиш – 9 йил; тўлиқ ўрта маълумот олиш – 11 йил. Эндиликда эса 9-12 йиллик тизим йўлга қўйилди.

Меҳнат бозорини шакллантиришнинг ҳудудий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ҳунар-техника таълимини қайта ташкил этишга киришилди. 2009 йилга келиб, Ўзбекистон олий мактаби тизими 65 олий ўқув юртини, шу жумладан, 20 университетни ўз ичига олади. Миллий дастурга мувофиқ 4 йиллик бакалаврият ва 2 йиллик магистратура орқали маълумотли мутахассислар тайёрлашнинг замонавий тизими яратилди. 2000-2001 ўқув йилида олий ўқув юртларида 166 мингдан ортиқ талаба, фақат кундузги бўлимларда эса жами 141 минг 841 нафар талаба таҳсил олди.

Бугунги кунда мамлакатимиздаги 65 та олий ўқув юртларида 850 йўналиш ва мутахассислик бўйича 300 мингга яқин талаба билим олмоқда.

Кадрлар тайёрлаш миллий моделининг асосий таркибий қисмлари қуйидагилардан иборат:

1. шахс;
2. давлат ва жамият;
3. узлуксиз таълим;

4. фан;
5. ишлаб чиқариш.

5 - МАВЗУ. Шахс социологияси ва девиант хулқ-атвор

1. Шахс тушунчаси. Шахс тушунчасини турли фанлардаги талқини. Шахс, инсон, индивид тушунчалари. Шахс шаклланишига таъсир этувчи асосий омиллар. Шахс ижтимоий муносабатларнинг маҳсули сифатида. Шахс ўғрисидаги асосий социологик назариялар. Ўз-ўзини баҳолаш ва Мен-таълимотининг шаклланиши, қадриятлар ва баҳолар. Шахснинг ўз-ўзини ҳурмат қилиши. Шахс структураси. Шахс турлари. Шахснинг анъанавий ва замонавий турлари.

2. Девиант хулқ-атвор (оғма хулқ-атвор) тушунчаси. Девиант хулқ-атвор муаммосини ўрганиш социологиядаги илмий йўналиш сифатида. Девиант хулқ-атвор турлари: қонунни бузиш, ўз-ўзини ўлдириш, гиёҳвандлик, алкоголизм ва бошқалар. Э.Дюркгейм, Р.Мертонларнинг девиант хулқ-атвор назариялари, З.Фрейд ва Э.Фроммларнинг деструктивлик (структурани бузилиши) назариялари. Социал меъёр ва аномия девиант хулқ-атвор назариясининг марказий тушунчаси сифатида. Девиант хулқ-атвор белгилари, уларнинг структураси.

3. Девиант хулқ-атворни туркумлаш. Бузилган хулқ-атвор механизми. Девиант хулқ-атворнинг тиббий-биологик, ижтимоий-психологик ва ижтимоий томонлари. Ҳозирги замонда девиант хулқ-атворнинг тарқалиши ва ўзгариши. Девиант, делинквент ва криминал ҳатти-ҳаракатлар. Профессional жинойтчилик. Уюшган жинойтчилик. Дунёда жинойтчилик ҳолати. Жинойтчиликни ошириш ва жамиятнинг криминаллашуви сабаблари ва намоён бўлиш шакллари. Ўсмирлар ва ёшлар жинойтчилиги. Жамиятда коррупция муаммоси.

4. Социал назорат. Социал назорат кишилар ҳатти-ҳаракатини тартибга солиш механизми сифатида. Социал назорат элементлари: меъёрлар ва санкциялар. Социал санкциялар турлари: позитив ва негатив, расмий ва норасмий. Социал меъёрлар таснифи. Социал меъёр турлари: ҳуқуқий, диний, анъанавий ва ахлоқий. Ички ва ташқи назорат. Ўз-ўзини назорат қилиш муаммоси. Жамоатчилик фикри социал назоратнинг шакли сифатида.

Шахс социал ўзаро таъсир ва муносабатларнинг бирламчи омили бўлиб ҳисобланади. «Инсон» тушунчаси, умумий, ҳамма учун хос бўлган сифат ва қобилиятини изоҳлаш учун қўлланилади. Инсон тушунчаси биоижтимоий-руҳий мавжудликни ифодаладиган тушунча. Унда инсоннинг зоҳирий ва ботиний сифатлари ўз аксини топади. Инсоннинг умумий сифатлари унинг конкрет ҳолат ва мураккаб ҳаёт шароитлари намоён бўладиган хилма-хил кайфият, руҳият ва муносабатларнинг йиғиндисидир. Ҳар бир инсондаги алоҳида бу хусусиятлар бетакрор, ўзига хос ҳолатларда намоён бўлиши мумкин. Инсоният алоҳида вакиллариининг мавжуд бўлиши «индивид» тушунчаси билан ифодаланади.

Бошқача айтганда, алоҳида инсоннинг ўзига хос табиий-биологик ва ижтимоий эҳтиёжлари, манфаатлари, ақли, иродаси ва ҳақозолар йиғиндиси эканлиги назарда тутиб, «индивид» тушунчаси қўлланилади. Индивид «мохир одам» турига мансуб яхлитликни ўзида гавдалантирган алоҳида инсондир.

Индивид - бу инсоният зотининг якка вакили, инсониятнинг ҳамма социал ва рухий жиҳатларини идрокий, иродаси, эҳтиёжлари, манфаатлари ва ҳақозоларнинг соҳиби ҳисобланади. «Индивид» тушунчаси бу вазиятда «аниқ инсон» сифатида фойдаланилади.

«Индивид» тушунчасини айрим олимлар инсоннинг тарихи ибтидоий жамоа тузуми даврига тўғри келишини баён этган. Иккинчи хил фикрга кўра, индивид сифатида инсон ўзининг жисмоний мавжудлигини таъминлашни биринчи ўринга қўяди.

Ҳар қандай инсон индивиди ўзига хос салоҳияти билан дунёга келади. Ҳаммага гап бу салоҳиятни қай тарзда руёбга чиқаришдан иборатдир. Инсон ривожланишининг индивид босқичи энг узоқ давом этадиган, изчилликни тақозо қиладиган даврдир. Бу босқичда унинг аста-секин шахсга айланиш жараёни бошланади. Индивиднинг шахсга айланишида, бошқача айтганда, инсоннинг индивид босқичидан шахс босқичига ўтиш жараёнида социумнинг у ёки бу даражасида олинган жамоа аъзоси сифатида унинг имкониятлари, ижтимоий-аҳамиятли белгилари катъий тизим шаклида қарор топади. Яъни феъл-атвори шаклланди.

Шахс социологик назариясининг асосий масаласи шахснинг шаклланиш жараёни ва унинг эҳтиёжларини қондириш, социал бирликда ривожланиши ва амал қилиши, жамият билан шахс алоқалари, шахс ва гуруҳлар, шахснинг социал феъл-атворини, тартибга солиш қонуниятларини ўрганиш билан чамбарчас боғланган.

Инсоннинг 2 хил эҳтиёжи мавжуд: табиий ва ижтимоий. Табиий - бу барча биологик эҳтиёжлар: Ижтимоий - меҳнат фаолияти, ижтимоий фаоллик, маънавият ва бошқалар.

Шахс бу инсоннинг жисмоний табиати эмас, балки унинг ижтимоий сифатидир. Шахс эҳтиёжлари унинг манфаатлари орқали номоён бўлади. Манфаатлар эса уни мақсадли фаолиятга йўллайди. Кишиларнинг ижтимоий муносабатлари уларнинг хулқларида, энг аввало, манфаатлар тарзида номоён бўлади. Бу эса ўз навбатида шахс фаолиятининг мақсадини, мазмунини ва моҳиятини ифодалайди. Манфаатларнинг мақсадга айланиши шахс фаолияти мотивининг олий даражасидир.

1. Шахс ижтимоий фаолият, муносабат субъекти ва объекти тўғрисидаги марксистик назарияда асосий эътибор шахс ва жамиятнинг ўзаро муносабатига қаратилган. Марксистик социологияда шахснинг моддий фаолияти жараёнида юзага келувчи ва онгининг муайян хусусиятларини акс эттирувчи субъектив жиҳатлари кўпроқ тадқиқ қилинган.

2. Америка социологлари: Т.Знанецкий ва Ч.Томаслар асос солган шахс ижтимоий хулқини ўз-ўзини бошқаришининг диспозицион (қулай ўрин) назариясида шахс ҳаётидаги дунёқарашлик ва қадриятли - норматив

омилларга кўпроқ аҳамият берилади. Бу назарияга кўра, шахс онги унинг ҳаётий ўрнини белгилайди. Шахс дунёқараши, ижтимоий қадрияти, ғоявий ва маънавий нормалар унинг фаолиятини белгиловчи асосий омиллардир. Кўриниб турибдики, шахс тўғрисидаги бу назарияда шахснинг социологик ва ижтимоий психологик хусусиятлари бир қилиб олинган.

3. Социологияда Америкалик Д.Ж.Мид ва Г.Р.Мертонлар томонидан асос солинган шахснинг роли назарияси ҳам диққатга сазовордир. Кейинчалик бу назария Г.Мертон ва Т.Парсонс, Ғарбий Олмония социологи Р.Дарендорфлар томонидан янада ривожлантирилган. Бу назария икки асосий тушунчалар: шахснинг ижтимоий мавқеи ва ижтимоий роли орқали тушунтирилади. Унга кўра, ҳар бир инсон муайян ижтимоий тизимда бир неча ўринни эгаллаши мумкин. Ҳар бир эгалланган ўрин ижтимоий мавқе деб аталади. Шахс ўз ҳаёти давомида бир неча ижтимоий мавқега эга бўлиши мумкин. Бинобарин, бу ўринлардан қайси биридир унинг асосий ижтимоий мавқеини белгилайди. **Бош мавқе** шахснинг эгаллаб турган мансаби (масалан, директор, раис, профессор каби) билан белгиланади.

Шахс ижтимоий мавқеи унинг ташқи хулқида, ташқи қиёфасида, юриш туришида ва ҳатто муомаласида ҳам ўз ифодасини топади.

Шахснинг ижтимоий роли назариясида белгиланган ва эришилган ижтимоий мавқелари ўзаро фарқланади. **Белгиланган мавқе - бу шахс хизмати ва хатти-ҳаракатидан қатъий назар, жамият томонидан белгилаб қўйилади.** Шахснинг этник келиб чиқиши, туғилган жойи, оиласи, жинси ва бошқалар шулар жумласидандир. **Эришилган мавқе деганда, шахснинг ўз хатти-ҳаракати, қабилляти билан эришган мавқеи тушунилади.** Масалан, ёзувчи, фирма бошлиғи, директор, профессор ва шу кабилар. Булардан ташқари, яна шахснинг табиий ва касбий лавозим мавқеи ҳам ўрганилади. Шахснинг эркак ва аёл, болалик, ўсмирлик, ёшлик, ўрта ёш, кексалик даврларини билдирса, касбий лавозим мавқеи шахснинг ижтимоий - иқтисодий ва ишлаб чиқариш - техник ҳолати (муҳандис, темирчи, ҳайдовчи ва бошқалар)ни билдиради.

«Шахс» - одамнинг ижтимоий хусусиятларининг яхлит мажмуи бўлиб, ижтимоий тараққиёт ва индивиднинг фаол хатти-ҳаракати ҳамда муомаласи воситасида ижтимоий муносабатлар тизимида қўшилишининг маҳсули ҳисобланади. Шахс тушунчаси ижтимоий муносабатлар ва онгли фаолият субъекти сифатидаги индивидни ҳам ифодалайди.

«Шахс» тушунчасида унинг атроф-муҳитга муносабатни билдирадиган ижтимоий-руҳий сифатларининг ички муайян яхлитлиги ифодаланади. Шахс бўлиш дегани, биринчи навбатда, ўзининг ички қадриятлар дунёсини шакллантиришни, теvarак-атрофга, энг аввало, ижтимоий ҳодисаларни англаш, унинг моҳиятини тушуниш орқали қадриятий-танқидий муносабатга эга бўлишни билдиради.

Инсоннинг шахс сифатидаги қадрияти унинг ўзлигидан, физиологик мавжудлигидан ажратиб олинган тарзда мавжуд эмас. Шу билан бирга, айтиш мумкинки, **истаган инсон шахс бўлолмайди, лекин ҳар қандай шахс - инсондир.** У ташқи муҳитга фақат биологик мослашув натижаси

сифатида шакллана олмайди. Балки социумда, аниқроғи, унинг турли даражаларида қарор топади ва унга маълум даражада боғлиқ бўлади. Яъни шахснинг келиб чиқиши ва унинг имкониятларини рўёбга чиқиши кишилик жамияти томонидан таъминланади. Демак, шахсда инсоннинг жамиятда тутган ўрни ва бажарадиган вазифалари ифодаланади. Муайян маънода шахс яхлит социумнинг ажралмас бўлагидир. Унда даставвал кишилар ўртасидаги мавжуд муносабатлар жамулжам бўлади. Лекин бу ўринда шахс билан социум айнанлиги тўғрисида гапиришга асос йўқ. Ибтидоий тузумнинг содда жамоачилиги инқирозга юз тутиши туфайли кишилар бир-биридан «ички» дунёси ва манфаатлари билан ўзаро фаркланиб, шахс босқичига кўтарилиб борадилар. Бунинг натижасида эса шахс билан социум манфаатлари нисбати масаласи кун тартибига қўйилади.

Демак, **шахс - ўзига хос интеллектуал, эмоционал, иррационал-шахсий белги ва сифатларга эга бўлган субъект.** Бу белги ва сифатлар муайян социал-иқтисодий формациянинг маҳсулидир. Шахс ўтмиш тарихий тажрибани, ўтмишдаги маданий бойликларни ўзида тўплайди. «Шахс - барча ижтимоий муносабатларнинг йиғиндисидир». Жамиятдан ташқари-даги шахс нореалдир. Шахснинг шаклланиши:

- 1) шахснинг ривожланиш даври ва унинг натижаси.
- 2) шахсни мақсадга йўналтирилган тарзда тарбияланишидан иборатдир.

Ҳозирги шароитда инсонга ижтимоий муҳит кўрсатаётган таъсирини қуйидагича тасниф этиш мумкин: Биринчидан, ҳар бир инсонга бўлган глобал таъсир, яъни радио, телевидение, матбуот, кино ва ҳоказолар орқали ахборот алмашинуви;

Иккинчидан, мамалфкат ва минтақа миқёсидаги ижтимоий таъсир инсонни мавжуд шарт-шароитлар доирасида инсон дунёга келишидан то ҳаётдан кўз юмгунигача ўз орбитасида тутиб туради; Учинчидан, инсонни аввал бошидан ўраб турган микромуҳит – оила, мактаб, кўча ва ҳоказолар ўз таъсирига олади.

Ҳозирги давр социологиясида «инсон» деганда Ерда яшаётган мавжудот турларидан бири тушунилади. Инсон алоҳида олинган тур (Номо сариенс) вакилини ифодоловчи умумий тушунчадир. **Инсон, умуман инсон зотининг йиғиқ образи сифатида биоижтимоий мавжудот бўлиб, у бир вақтнинг ўзида ҳам табиатга, ҳам ижтимоий ҳаётга мансубдир.** Гегель таъбири билан айтганда, «инсоннинг ўзида бевосита мавжудлиги қандайдир табиийдир, бу унинг ўз тушунчасига биноан ташқидир; фақат ўзига тегишли тана ва руҳини такомиллаштириш воситасида, моҳиятан ўзи ўзи англаши сабабли ҳам у ўзини эркин тутди, у ўзига ўзи эгалик қилишга киришади ва ҳам ўзига, ҳам бошқаларга нисбатан бўлган муносабатларда ўзига ўзи эгалик қилади. Бу ўзига ўзи эгалик қилишга киришиш, шунингдек, бу ҳолатни воқелик деб билиш шуни кўрсатадики, инсон ўз тушунчасига биноан (имконият, қобилият, мойиллик), энди ўзини ўзиники деб билиши, ўзини ҳудди предметдек ҳисоблаши – оддий ўзини ўзи англашдан фарқ қилиб, у ҳақиқатда нарса (буюк) шаклида намоён бўла олиш қобилиятига эришади»

Индивид инсон зотининг алоҳида олинган нусхаси, унинг вакилларида биридир. Шахс эса у ёки бу инсон сифатида намоён бўлиб. У маълум ва бетакрор индивидуалликка эга бўлади. Индивиднинг жамиятга кириш жараёнлари унинг ижтимоийлашувини таъминлайди. Ижтимоий муносабатларга киришиш натижасида унинг жамиятдаги қадриятлар ва меъёрларни ўзлаштириб бориши учун замин яратади. Бу жиҳатдан у ижтимоий таъсир объектидир. Шунингдек, индивид ижтимоийлашув оқибатида жамиятдаги турли муносабатларда фаоллашади ва бунда у ижтимоий муносабатлар субъекти сифатида ҳаракатланувчи шахсга айланади.

Шахснинг асосий хислатлари, булар:

- онглилик;
- маънавий бойлик;
- ижтимоий муносабатлар;
- жамиятга нисбатан нисбий мустақиллик;
- жавобгарлик.

Ижтимоийлашув умумий маънода инсоннинг био ва рухий эҳтиёжларига мақсадга мувофиқ, оқилона таъсир ўтказишдир. Бунинг оқибатида инсон шахси қарор топишининг иккинчи томони – унинг субъектив «МЕН»и ҳам шаклланади. **Шахснинг «МЕН»и ота-оналари, қариндош-уруғлар, таниш-билишлар, маҳалла-қуй ва бошқалардан ўзлаштирадиган сифатлардир.** Бу сифатлар аниқ олинган жойи ва вақтига кўра ижобий ёки салбий шахсий хусусиятлар тарзида шаклланиши мумкин. Ижобий ҳолатда шахсда ўзи тўғрисида одиллик, эпчиллик, қобилятлилик, уддабуронлик каби тасаввурлар туғилса, салбий ҳолатда унинг лаёқатсизлиги, ношудлиги, заифлиги каби хусусиятлари қарор топиши мумкин. Албатта, бу хусусиятлар инсон субъектининг ўз «МЕН»и тўғрисидаги фикрларидир. Уларнинг воқеликка мувофиқ келиши, яъни ҳақиқийми ёки йўқлиги масаласини ҳам назардан қочирмаслик лозим.

Субъектив «МЕН» юзага келиши билан нисбий мустақиллик тарзини олади ва шахс сифатида ўзини кўрсата бошлайди. Шу билан бирга шахс «МЕН»и доирасида унинг иккинчи жиҳати-бошқаларнинг бу «МЕН»га бўлган муносабатига жавоблари масаласи кузга ташланади. «МЕН»нинг бу жиҳати ўзга ҳаракатлари, фикр-ўй, сиёсий мавқеи, турмуш тамойиллари ва ҳоказолар тўғрисида жамоатчилик фикрларини ҳисобга олиш ёки олмаслик билан боғлиқ ҳолатлар ифодаланади.

Ўзга «МЕН» қуйидаги ҳолатлардан ташкил топади. Булар-бошқаларнинг айнан шу шахс тўғрисидаги қарашлари асосидаги фикрлар; Айни шу шахснинг хатти-ҳаракати ва фаолиятини бошқалар томонидан баҳолаш билан боғлиқ омиллар; бошқаларнинг қарашлари ва берган баҳоларига жавобан қониқиш, ғурур, ўзига ишончининг кучайиши, ўзини бекаму кўст деб ҳисоблаш, уялиш, афсусланиш, эҳтиёткорликка мойиллик каби ҳолатлардир. Шахснинг объектив «МЕН»и билан унинг тўғрисидаги «ўзга МЕН» бир-бирини тўлдиргандагина инсоннинг ижтимоий табиати ҳақидаги фикрлар ҳам тўлароқ бўлади.

Девиант хулқ-атвор (оғма хулқ-атвор) тушунчаси.

Жамиятда ўрнатилган ижтимоий меъёрлардан четга чиқиш ҳолатлари социологияда «девиантлик ҳолатлари», ундан туғилувчи хулқ-атворни «девиант хулқ-атвор» деб номланади.

Девиант сўзи – латинча “девиатио” сўзидан олинган бўлиб, чекиниш, бузилиш деган маънони англатади. **Девиант хулқ-атвор** – мавжуд жамиятда ўрнатилган ахлоқ меъёрларига мос келмайдиган инсоний фаолият ёки хатти-ҳаракат, ижтимоий ходисадир.

Девиант хулқ-атворнинг энг кўп тарқалган ва жамиятда яққол намоён бўлиш тури жинойтчилик бўлиб, ижтимоий меъёрнинг бузилиши сифатида ушбу ходиса фанда жудақадимдан ўрганилган.

XVII-XVIII асрларга келиб, Европада жамият ривожининг кучайиши ахлоқ меъёрларининг христианча талаблари доирасига сиғмай қолди. XVIII аср мутафаккирлари ижтимоий меъёр ва ундан чекиниш муаммосини янада чуқурроқ таҳлил қилдилар. Ш.Л.Монтескье, Ж.Ж.Руссо, Ч.Беккариа, Гельвеций, Д.Дидро, П.Гольбах, Морелли ва Ш.Фурьерлар ўз илмий изланишларида ижтимоий меъёрлар, қадриятлар учун умумий бўлган қонуниятларни топишга интиланлар.

XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб, позитивистик мактаб шаклланиши билан, жинойтчиликни ҳам сабабийликда ўрганувчи таълимотлар пайдо бўла бошлади. Жумладан, италиялик психиатр **Ч. Ломброзо** Италия қамоқхоналаридаги 14 минг маҳбус устида текшириш олиб бориб, “жинойтчилар туғма бўлишади” деган хулосага келишади. Унинг шогирди **Э.Ферри** жинойтчилик социологияси асарида ушбу омилгақўшимча равишда ижтимоий, иқтисодий, сиёсий омилларни ҳам кўрсатади. Кейинчалик ушбу таълимотлар турли танқидларга учраган бўлсада, ҳозирги кунгача ҳам ғарб социологиясининг баъзи намоёндалари ушбу таълимотнинг у ёки бу йўналишларини ривожлантириб келишмоқда. Уларнинг таълимотларига кўра ички секреция безлари, ақлий ривожланганлик даражаси, хромосомаларнинг тузилиши ва ирсий сабаблар жинойтчилик ва шу кабиларни туғма ёки биологик омилларни шаклланишига таъсирқилади

Девиант хулқ-атвор муаммоларини таҳлил қилишда Р.Мертон ишлаб чиққан таълимот социологияда етакчи ўрин тутди. ЭДюркгеймнинг аномия ғоясини ривожлантириб, Мертон девиант хулқ-атворга қуйидагича таъриф беради: «Девиант хулқ-атвор жамиятда эълон қилинган қадриятлар ва расмий хулқ-атвор стандартлари билан аҳоли хулқ-атвор мотивлари ҳамда мавжуд имкониятларининг бир-бирига мос келмай қолиши натижасидир».

Ушбу таълимотларгақарама-қарши ўлароқ, социологияда ижтимоий меъёр бузиш жараёнларини тўла ижтимоийликда тушунтирувчи дастлабки таълимот **Э.Дюркгеймнинг аномия ғояси** эди. Бунга кўра эски меъёрлар ва қадриятлар мавжуд муносабатларга мос келмай қолиши ва янгиликларининг ўрнатилмаганлиги натижасида индивидлар хулқ-атворини тартибга солувчи қатъий ахлоқнинг мавжуд эмаслиги тушунилади.

Р.Фэрис, Тириакян, Т.Шибутани ва бошқаларнинг фикрича, девиант хулқ-атвор социал бузилишлар натижасидир. Ижтимоий зиддиятлар

таълимотига кўра, социал тизимда бегона маданиятга асосланган маданий хулқ-атвор намуналари меъёр бузувчи хулқ-атвордир.

Америка социологиясида **Э.Сазерленднинг** дифференциал (табакалашган) уюшмалар назариясига кўра, индивид билан алоқадор гуруҳлар, унинг яқинлари уни жиноятчи бўлиш ёки бўлмаслигида хал қилувчи рол ўйнайди.

Феноменологик социология тарафдорлари томонидан илгари сурилган **стигматизация** яъни **“ёрлиқ ёки тамға ёпиштириш”** ғояси девиацияни изоҳлашда ёрдам беради. Унга кўра жиноятчиликка хос майлга эга инсонларга ёки тасодифан жиноят содир этганларга жиноятчи “тамға”сини ёпиштириш индивидни жиний харакатлар содир этишига кўмак беради. Хуқуқ бузилишини дастлабки ҳолатини ёки дастлабки “ёпиштирилган ёрлиқ”ни **Энвин Лемерт** бирламчи оғиш деб атайди. Иккиламчи оғиш эса индивид ўзига осилган тамғани қабул қилиб, ўзини жиноятчи сифатида идрок эта бошлаганда юз беради.

Интераксионизм назариясига кўра, (вакиллари **Г.Беккер, Д.Жицус, К.Эриксон ва бошқалар**) ходисани салбий ва ижтимоий хавфли деб баҳолаш нисбий бўлиб, буни жамиятдаги ҳукмрон гуруҳлар белгилайди. Шафқатиз жамият ҳимоясиз инсонни жиноятчиқилибқўйиб, езаверади.

З.Фрейднинг фикрича, инсон хулқ-атворининг асосида атроф-муҳитни онгли баҳолаш билан онгсиз иштиёқ орасида зиддият ётади. Онгсизлик асосида эса инсонга бешикдан тоқабргача соядек ергашиб юрадиган, унинг барча фикр ва истакларини белгилайдиган жинсий рағбат – **“либидо”** ётади. Барча атрофимиздаги воқеа-ҳодисаларни жинсий рағбат белгилайди. Инсон руҳиятидаги барча жараёнлар ҳаёт инстинкти Ерос ва ўлим инстинкти - танатос ўртасидаги кураш натижаси бўлиб, ҳарқандай хулқ-атвор, жумладан нотўғри хулқ-атвор ҳам, жинсий рағбат ва яшаш учун кураш натижасидир.

Девиант хулқ-атворга **Р.Мертон** ишлаб чиққан таълимот замонавий социологияда етакчи ўрин тутди. **Э.Дюркгеймнинг** аномиясини ривожлантириб, **Мертон** девиант хулқ-атворгақуйидагича таъриф беради; ***“Девиант хулқ-атвор жамиятда эълонқилинганқадриятлар ва расмий хулқ-атвор стандартлари билан аҳоли хулқ-атвори мотивлари ва мавжуд имкониятларнинг бир-бирига мос келмайқолиши натижасидир”***. Жамиятнинг расмий тузилмалари томонидан мақсадга еришишнинг турли гуруҳлар учун турлича имкониятлар яратиб бериши натижаси бўлмиш функционал камчиликлар мақсадга еришишга хизматқилувчи норасмий тузилмаларнинг ташкил бўлишига олиб келади. Мақсад ва воситаларга турлича муносабатқуйидаги хулқ-атвор турларига олиб келиши мумкин.

1. **Бўйсунуш** (мақсад ва воситаларни қабул қилиш).
2. **Инновация** (мақсадларни қабул қилиш ва воситаларни инкор қилиш).
3. **Ритуализм** (мақсадларни инкор этиш ва воситаларини қабул қилиш).
4. **Ретретизм**, чекиниш (мақсад ва воситаларни инкор қилиш).
5. **Исён** (мақсад ва воситаларни инкор қилиб, янгиларини ўрнатиш).

Қуйидагилар девиант хулқ-атворнинг нисбатан кенгрок тарқалган кўринишларидан ҳисобланади:

а) **жиноятчилик**. Муайян давлатда ўрнатилган қонун ва меъёрларга нисбатан айрим шахсларнинг салбий муносабати жинойий фаолият, мазкур шахс эса жиноятчи ҳисобланади. Жиноятчилик девиациянинг ёрқин манзараларидан бири бўлиб, у турли кўринишларда: якка тартибда, гуруҳ тартибида, уюшган, қасддан амалга оширилган, тасодифий, оғир ва оғир бўлмаган жиноятлар, қурбонсиз жиноятлар, “оқ ёқалилар” жиноятчилиги каби кўринишларда мавжуд бўлиши мумкин.

б) **ичкиликбозлик**. Бу борада илмий адабиётларда бир неча таснифлар мавжуд: 1) Алкоголни ҳар-ҳар замонда истеъмол қилиш. 2) Алкоголни кўп истеъмол қилиш - спиртли ичимликларни мумтазам, яъни ҳафтада бир мартадан бир неча мартагача ёки, бирваракайига ўртада танаффус билан кўп миқдорда (200 мл.дан ошқ). Бу кўпинча алкоголизмга олиб келади. 3) Алкоголизм - спиртли ичимликларга патологик (муттасил) ўрганиб қолиш билан тавсифланувчи касаллик.

в) **гиёҳвандлик**. Гиёҳванд ёки унга тенглаштирилган воситаларга мумтазам ружу қўйиш ва тиббий кўрсатмаларсиз истеъмол қилиш.

г) **фоҳишабозлик**. Фанда расмий никоҳсиз жинсий алоқа икки турга бўлиб ўрганилади: 1. Конкубинат — никоҳсиз бирга яшаш. 2. Фоҳишабозлик — пул учун ўз танасини сотиш.

Ғарбда асосан иккинчиси қоралансада, Шарқда иккала ҳолатга ҳам меъёрдан оғиш сифатида қаралади.

д) **бюрократия**. «Бюрократия» термини аслбда «ҳокимиятга эга бўлган ходим» деган маънони англатади. Бироқ даврлар ўтиши билан «бюрократия» маҳаллийчилик, қоғозбозлик, тўрачилик, мансабни суистеъмол қилиш каби салбий маъноларда қўлланила бошлайди. Ҳозирги кунда кўплаб давлатларда «бюрократия» термини асл маъносини йўқотиб, бошқарувдаги ўзига хос идоравий услуб тарзида тушунилади.

Юқоридагилардан ташқари маҳаллийчилик, уруғ-аймоқчилик, боқимандачилик каби салбий ҳолатлар ҳам ижтимоий меъёрдан чскинишнинг диққатталаб кўринишларидан ҳисобланади.

Шахсларда юз берувчи девиант ҳолатларнинг пайдо бўлиши, шаклланиши ва ривожланишида муҳим аҳамиятга эга бўлган учта омилни кўрсатиш мумкин. Булар шахс хусусиятлари, муаммоли ҳолат ва ижтимоий назорат институтлари. Айнан мана шу омиллар шахснинг қандай фаолият юритишини белгилаб беради.

Шахс хусусиятларининг шаклланишида асосан 3 та омил муҳим аҳамият касб этади, булар: 1) ирсий омиллар; 2) психо-физиологик омиллар; 3) шахснинг билим даражаси.

Шунингдек, ижтимоий оғишларнинг юз беришига шахснинг қатъиятли ёки қатъиятсизлиги, принципаллиги ёки принципсизлиги, қоидаларга бўйсунуш ёки бўйсунмаслик одатлари, бирон-бир қарорга кела олиш имконияти, ташқи таъсирга қанчалик берилиши, иродаси ва бошқа шу каби психофизиологик ҳолатлари, мижози ҳам катта таъсир кўрсатади.

Девиант хулқ-атвори ўрганишда муаммоли вазият муҳим аҳамият касб этади. Муаммоли вазият шундай ҳолатки, у субъектдан ечимини талаб қилади, унинг ечими ижтимоий меъёрларда кўрсатилган бўлса-да, у ёки бу сабабларга кўра, ушбу меъёрларни қўллаш қийинроқ бўлади. Зиддиятли ҳолатларнинг юзага келишига баъзан шахс хусусиятлари сабаб бўлса, баъзан кичик ижтимоий гуруҳлар, оила, маҳалла, ишлаб чиқариш бригадаси аъзолари, синфдошлар орасидаги салбий муносабатлар сабаб бўлади.

Жамиятда шахс шаклланишига таъсир этувчи муаммонинг ва уни ҳал қилиш имкониятларининг мураккаблиги даражасига кўра муаммоли ҳолатнинг тўртта асосий ҳолати кўзга ташланади: 1) ҳеч қанақа муаммо йўқ ҳолат, бунда ҳолат ҳеч қанақа қарор қабул қилишни талаб қилмайди; 2) муаммо бор, бироқ қийинроқ ёки осонроқ бўлса-да, унинг ечими ҳам ижтимоий меъёрларда кўрсатилган ҳолат; 3) мавжуд муаммони субъект ижтимоий меъёрлар доирасида ҳал қила олмайдиган ҳолат; 4) муаммони ҳеч қанақасига ҳал қилиб бўлмайдиган ҳолат. Ушбу турлича ҳолатлар кенг кўламда бирдан иккинчисига ўтиб туради.

Муаммоли ҳолатнинг мазмуни субъектнинг индивидуал мақсадлари билан жамият манфаатлари орасидаги мақсадлар ва унга эришишнинг мумкин бўлган воситалари орасидаги; фаолиятнинг кутилаётган оқибатлари ва унинг қўшимча натижаси (ижобий ёки салбий) орасидаги, шунингдек ижтимоий меъёр талаблари ва шахс хусусиятлари орасидаги зиддиятларнинг (кўпинча ўйлаб чиқарилган) пайдо бўлишидан иборатдир.

Жамият аъзолари шахсий нуқтаи назарларининг шаклланишига, уларнинг девиант хулқ-атворга нисбатан ижтимоий фаол муносабатларининг таркиб топишига тарбиявий жараёнлар учун бевосита мутасадди шахслар, ташкилотлар раҳбарларининг ўрни ва роли каттадир. «Баъзиларга мумкин, бошқаларга мумкин эмас», «ҳозир яхши, эртага ёмон» ва шу каби муносабат ҳолатларининг иккиламчи феъл-атвор шаклида, яъни параллел стандартлар йўналишида амал қилишига изн бериш жуда хавфлидир. Шу боисдан, ҳар қандай ҳолатларда ҳам мансабдор шахслар, турли жамоат ташкилотлари ва меҳнат жамоаларининг раҳбарлари, педагог ва тарбиячилар, қонунни ҳимоя қилувчи ташкилотлар вакиллариининг хулқ-атвор меъёрларини бузиши катъий қораланади.

Девиант хулқ-атвор турларига кирувчи ичкиликбозлик, гиёҳвандлик, ўз-ўзини ўлдиришлар билан боғлиқ ижтимоий иллатларнинг ҳар бири юзага келиши ва социал оқибатларига кўра моҳиятан фарқли жиҳатларга эгадир.

Биринчи фарқ, ижтимоий зарарли одатларнинг узоқ давом этиши девиант хулқи турмуш тарзининг узвий бўлагига айланиб кетишидан иборат бўлади. Доимий оилавий келишмовчиликлар, оила ва атроф-муҳитдан норозилик, уйдаги тушунмовчиликлар ва ҳоказолар — буларнинг барчаси субъект руҳиятини жароҳатлайди ҳамда у мавжуд вазиятни ўзгартиришга уринади. Бу ўринда ижтимоий институтлардаги камчиликлар, шу жумладан, зиддиятлар ривожланишининг олдини олувчи ва уларга қарши курашувчи ижтимоий назорат тизимлари ҳам салбий роль ўйнайди.

Иккинчи фарқи юқоридаги ҳолатларни ҳал қилишнинг маълум қийинчиликларга эғалигидир. Маълумки, ҳар қандай ҳолатда ҳам, кўп «қурбон» бериб. бўлсада, тўғри ечимга эришиш мумкин. Лекин ҳамма гап шундаки, субъект «қурбон» бера оладими: хотини (ёки эри) билан ажралиб кета оладими, янги касбга эга бўла оладими ёки йўқми. Қатъий қарорга кела олмай, кўпинча субъект «ўринбосар» воситаларга, ичкилик ва гиёҳванд моддаларга мурожаат этади.

Учинчи фарқи шундаки, кўпинча субъект уларни ҳал қилишнинг нотўғри йўллари танилади. Оилавий ва ишдаги жанжаллар одатга айланиб қолганда бундан «қутулишнинг» нотўғри ҳаёлий йўллари, ичкилик, гиёҳванд воситалар ва ҳоказоларга мурожаат этилади. Бироқ бу йўл зиддиятнинг чуқурлашувига ва турмуш тарзини зарарлантирувчи омилга олиб келади.

Девация муаммоси доирасида ҳозирги кунда энг кўп эътибор берилаётгани кишиларда, аввало ёшлар ўртасида янгича субмаданият кўринишлари дея эътироф этилаётган девиантлик кўринишларидир. Уларга **футбол фанатиклари, скинхэд, рэппер, паркур, панк, металистлар, граффит, готлар ёки сатанистлар, гопниклар, байкер, анимик** каби турмуш тарзимизга тезликда кириб келаётган девиантлик кўринишларини мисол қилиб келтириш мумкин.

Социал назорат кўринишлари.

- 1) Санкциялар.
- 2) Ижтимоий буйруқ.
- 3) Ўз-ўзини назорат.
- 4) Ташқи назорат.
- 5) Жамоатчилик фикри.
- 6) Девиант (жиноий бўлмаган) феъл-атвор.
- 7) Делинквент (жиноий) феъл-атвор.
- 8) Шахснинг муҳим ижтимоий-психологик хислати - ўз-ўзини англаш.

Жамият аъзоларини ижтимоий меъёрларга амал қилиб яшашларини назорат қилиб боровчи институтлар ижтимоий назорат институтлари дейилади. Ушбу институтларга оила, мактаб, маҳалла, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ва ҳоказолар киради.

Жамият аъзолари мазкур жамиятдаги ҳуқ-атворнинг меъёрий талабларини тўғри бажарилишини назорат этишади ва бу билан ижтимоий назорат вакили вазифасини бажаришади. Назоратни яқка шахс амалга оширса, бу **индивидуал тавсиф**га эга бўлади, агар бутун бир жамоа, оила, дўстлар, мактаб, маҳалла (қўни-қўшнилар) томонидан амалга оширилса, **ижтимоий тавсиф**га эга бўлади ҳамда у ижтимоий назорат дейилади. Ижтимоий назорат вакиллари инсонлар ҳуқ-атворини бошқаришнинг энг муҳим воситаси бўлиб, девиант ҳуқ-атворнинг олдини олишда ҳам ушбу жамоаларнинг ўрни катта бўлади. Инсон тарбиясида энг биринчи ва энг муҳим ижтимоий назорат институти бу — оила.

Барча жамиятларда ижтимоий меъёрлар билан биргаликда уни назоратини таъминлашга қаратилган санкциялар мавжуд бўлади. **Санкциялар бошқалар томонидан индивид ёки гуруҳ ҳуқига**

билдирилган реакция ёки муносабат бўлиб, унинг мақсади жамиятда ижтимоий меъёрларни бажарилишини таъминлашдир. Санкциялар позитив, негатив, расмий ва норасмий кўринишда бўлади. **Позитив санкциялар** комформ (ижтимоий меъёрларга риоя қилувчи хулқ-атвор) хулқ учун билдириладиган муносабат, рағбат (масалан: дўстона ёрдам учун раҳмат). **Негатив санкциялар** нокомформ (ижтимоий меъёрларга риоя қилмайдиган хулқ-атвор) хулқ учун билдириладиган муносабат, чора (масалан: ички тартиб-қоидага риоя қилмаганлиги учун танбех). Расмий ташкилотлар томонидан билдирилган муносабат **расмий санкциялар** бўлса, норасмий равишда ифодаланган реакциялар **норасмий санкциялар** дейилади. Санкцияларни юқоридаги кўринишлари уйғунликда қуйидаги кўринишларда вазиятларни ифодалайди: **позитив расмий** (мақтов ёрлиғи, мукофотлаш), **негатив расмий** (қамокка олиш, хайфсан) ва **позитив норасмий** (мақташ, жилмайиш), **негатив норасмий** (менсимаслик, ҳақорат).

Расмий санкциялар анча самарали бўлса ҳам норасмий санкциялар комформлилик ва меъёрларни сақлашда муҳим аҳамиятга эга. Инсонлар учун яқинларини яхши муносабатини сақлаб қолиш эҳтиёжи, кулги бўлиш, уялиб қолиш, расмий санкциялардан кўра кўпроқ таъсирчан ва аҳамиятлидир.

Жамиятда инсонлар фаолияти, хатти-ҳаракатлари ва хулқ-атворларини ижтимоий меъёрлар бошқаради. **Ижтимоий меъёр жамият бошқарувининг ажралмас қисми бўлиб, шахс ёки ижтимоий гуруҳ хулқ-атворини муайян социал муҳитга мослаштирувчи қоидалар мажмуидир.** бўлиб, ҳуқуқий, ахлоқий, диний ҳамда урф-одатларга оид меъёрлар шулар жумласидандир. Ижтимоий меъёрнинг афзаллиги шундаки, ёшлигиданок муайян меъёрларга мослаштириб борилган шахслар жамиятнинг кўпчилилик аъзолари томонидан қабул қилинган тамойиллар доирасидан четга чиқмайди ва бошқалардан ҳам шуни кутади. Жамият тараққий этиб борган сари ўрнатилган меъёрлар ҳам эскириб боради ва янги меъёрлар ўрнатилади. Янги меъёрларни ўрнатиш жараёни жамиятда ўрнатилган мавжуд меъёрлар доирасини кенгайтириш ва ўзгартиришдан иборатдир.

Ижтимоий меъёрнинг бир неча турлари мавжуд:

1. **Ҳуқуқий.** Индивидга нисбатан объектив, ташқи унинг хулқ-атворини бошқарувчи қоидалар тизими.

2. **Ахлоқий.** Етика мутахассисларининг фикрича, умумий ва хусусий манфаатларнинг моддий детерминациялашган қарама-қаршиликларида келиб чиқади. Инсоннинг ўзини такомиллаштириш ва ўз имкониятларини ривожлантириш қобилиятларини англади. Ҳуқуқдан фарқ қилиб, ахлоқ биринчидан, баҳолаш вазифасини бажаради (яхши-ёмон, адолатли-адолатсиз), иккинчидан, унинг меъёрлари биринчи навбатда номус, бурч, виждон, адолат ва шу каби тушунчаларни мужассамлаштирган ички руҳий кечинмалар орқали фаолият юргизади.

3. **Урф-одатлар.** Ушбу меъёрий тизим хулқ-атворнинг еркин мослашувчи, шу сабабли одатга айланган тарихий шаклланган намуналари, асосан кишиларнинг бирга яшаш қонуниятларини ифодалайди. Ахлоқий

меъёрлардан фарққилиб, урф-одатлар аниқ ва бир хил, баъзан тўла шаклланган кўринишга эга бўладилар.

4. Диний меъёрлар. Ушбу тизим жудақадимий бўлиб, диний таълимот тавсифига кўра диний меъёрлар ҳам турлича бўлади. Шунингдек, мазмунига кўра диний меъёрлар турли, ҳуқуқий, ахлоқий, урф-одат, естетик ва ташкилий меъёрларни ўз ичига олади ва шу сабабли кўпинча юқоридаги меъёрий тизимларнинг ҳар бирининг бошқарув ххусусиятларини қамраб олиши мумкин. Диний меъёрлар ички таъқиқлар билан бирга ташқи таъқиқлар орқали ҳам таъсирқилади.

Ижтимоийлашув – жамият аъзолари томонидан қабул қилинган меъёр ва қадриятларни шахс томонидан ўзлаштириш жараёнидир. Шахс социал муҳитга қоришиб кетмайди, балки унга мустақил бирлик сифатида киради.

Шахснинг ижтимоийлашув даври: куйидагилар асосида кечади:

1) Болалик:

- агентлар ва ижтимоийлашув турлари.

2) Ота-она назорати даври:

- оталар ва болалар: икки дунё;

- «оталар ва болалар» муносабатларининг мутаносиблиги.

3) Ўспиринлик:

- қадриятлар параллель тизими.

4) Балоғат ёши:

- вояга етган инсон мақомининг асосий мезонлари;

- вояга етганлар - шахс ижтимоийлашувининг фаол пайти.

5) Кексалик:

- ижтимоийлашув ушбу даври мақоми ва муаммолар.

6- МАВЗУ. Жамият Социал структураси ва стратификацион жараёнлар

1. Социал структура тушунчаси. Кишилиқ жамияти тарихида социал структура муаммосининг талқини. Социал структура тўғрисидаги антик давр мутафаккирларининг таълимотлари. Р. Сорокиннинг социал стратификация тўғрисидаги назарияси. Стратификация асослари ва мезонлари: иқтисодий ҳолат, мавқеи, таълим ва ҳокимият. Стратификация ва социал дифференция. Стратификацион тизимлар: куллик, каста, клан ва синф. Очик ва ёриқ тизимлар. Социал стратификация ва социал ҳаракатчанлик (мобиллик) назарияси синфийлик таълимотига қарши ғоя сифатида.

2. Жамият социал структураси ривожининг замонавий тенденциялари. Бозор муносабатлари шароитида социал структуранинг ўзгариши. Ўзбекистонда социал стратификация ва социал мобиллик жараёни.

3. Социал ҳаракатчанлик (мобиллик) тўғрисидаги Социология классиклари: М.Вебер, Е. Гидденс, Т. Парсонс, Р. Сорокин ва бошқаларнинг қарашлари. Социал ҳаракатчанлик белгилари. Социал ҳаракатчанлик турлари: горизонтал ва вертикал социал ҳаракатчанлик. Гуруҳий ва индивидуал

ҳаракатчанлик. Авлод ичидаги ва авлодлар ўртасидаги социал ҳаракатчанлик. Структуравий социал ҳаракатчанлик. Жамиятда социал ҳаракатчанлик йўллари.

4. Социал ҳаракатчанликнинг демографик омиллари. Миграция ва унинг тарихий шакллари. Эмиграция ва миграция. Мехнат ва иқтисодий миграция. Хорижий ишчи кучлар бозори. “Ақллар оқими”.

Социал структура – социал системадаги элементларнинг мустақкам алоқасидир. Социал структуранинг асосий элементлари маълум мавқени(статус) эгалловчи, аниқланган функцияларни (рол) бажарувчи индивидлардир. Бу индивидлар уларнинг мавқеий белгилари асосида социал-территориал, этник ва бошқа турдаги гуруҳ ва бирлашмаларга бирлашади. Социал структура жамиятни жамоа, синфлар, қатламларга объектив бўлинишини англатади. Элементларнинг қай бири муҳимлигига қараб жамият структураси гуруҳий, стратификацион, жамоавий, институционал, ташкилий ва ҳ.к. ларга бўлинади. Социал таркиб нуқтаи назаридан жамият структурасининг барча элементлари горизонтал жойлашган, яъни реал ўзаро таъсирда расман тенгдир. Лекин реал ўзаро алоқада улар тенг эмас. Ҳар қандай жамиятда турли индивидлар, гуруҳлар, синфлар, жамоалар, институтлар, ташкилотлар турлича ўринни эгаллайди. Социал тенгсизлик жамиятда иерархик структуранинг мавжудлигини белгилайди. Бир тоифа индивид, гуруҳ, синфлар, жамиятлар бошқаларга нисбатан юқори ёки пастда жойлашади. Тенгсиз тамойилидан келиб чиққан ҳолда, социал таркиб социал стратификацияга-вертикал иерархик тарзда жойлашган социал шаклларга(гуруҳлар, синфлар, касталар, кланлар ва ҳ.к.) айланади. Демак **социал стратификация**-вертикал тарзда жойлашган социал қатламлар мажмуасидир. **Стратификация тушунчаси геология фанидан ўзлаштирилган (стратум-қатлам, фасио-ясайман) Социал стратификация термини социологияга рус-америка социологи Питирим Сорокин томонидан киритилган.**

Социологлар социал ҳаракатчанликни страталарга (қатламларга) бўлинган жамиятнинг ўзига хос хусусияти деб биладилар ва уни **горизонтал ҳамда вертикал ҳаракатчанликка** ажратадилар. Кишиларнинг айнан бир табақа ичида ҳаракати, масалан, иш жойини ёки турар жойини ўзгартириш горизонтал ҳаракатчанликни англатади. Вертикал ҳаракатчанлик эса қуйи табақалардан юқори табақалар томон ва аксинча қилинган ҳаракатни билдиради. Америкалик социолог **Сеймур Липсет**нинг фикрича, жамиятда стратификация тизими социал зинанинг қуйи поғонасида турганларга норозилик манбаи сифатида таъсир қилади, шунинг учун ҳам стратификация тизими ажралишнинг манбаидир, аммо шу билан бирга у кишиларни турли лавозимларга тайинлашнинг ва уларни ўз вазифаларини адо этишга рағбатлантиришнинг асосий механизmidир. Америка социологиясида У. Уортнер Америка жамиятининг социал табақаланиш моделини ишлаб чиқди. Бу моделга олти та социал синфнинг табақаланиш тартиби берилган. Уортнерга эргашган ҳолда К. Дэйвс, У. Мур, В. Колеман, Л. Рейуотер,

Э.Шойх, Т. Гайгер, Р. Дарендорф каби олимлар ўзларининг стратификация схемаларини ишлаб чиқдилар.

Ижтимоий мобиллик ва ижтимоий стратификация ҳақида О.Конт социологиясида социал динамика жамият ҳодисаларини ўрганишдаги муайян ёндашувни билдиради. Аслида, динамика механиканинг жисмлар ҳаракатини ва ҳаракат билан уни юзага келтирувчи куч ўртасидаги боғланишларни ўрганадиган бўлимдир. Умумий маънода динамика ҳаракат ҳолатини, нарса-ҳодисаларнинг ўсиш, ўзгариш, ривожланиш жараёнини англатади. Социология «Физиология» нинг бевосита давоми ёки «Социал физика» деб ҳисобланган. Конт ижтимоий воқеликнинг табиий қонунларини топишга ҳаракат қилган эди. Ана шу вазифани амалга ошириш учун ижтимоий воқелик икки йўналишда - социал статика йўналишида ва социал динамика йўналишида кўрилиши лозим. Социал статика ижтимоий элементларнинг мувозанатини, мавжудлик қонунларини ўрганади. Ижтимоий элементларнинг узвий уйғунлиги, уларнинг ўзаро мувозанатлашган тарзда мавжудлиги жамиятни яхлит бир бутунлик сифатида қарашга имкон беради. Шунинг учун ҳам жамият алоҳида ўзига хос тизим бўлиб, бунда энг муҳими, элементларнинг ўзаро алоқасидир. **Социал статика ҳар қандай жамият барқарорлик, мувозанат ҳолатини, асосий тартиботни ўрганса, социал динамика жамиятдаги ўзгариш, ривожланишнинг изчиллиги, бирин-кетинлигини очиқ беради.** Шундай қилиб, социал динамика жамиятнинг ўзгариш ва ривожланиш ҳолатларини, ижтимоий ўзгаришларнинг ички (эндоген) ва ташқи (экзоген) омилларини ифодаловчи социологик категория деб қаралиши мумкин. Жамиятни ташкил этувчи социал гуруҳлар, индивидлар, табақалар, қатламларнинг ҳаракатларини социал динамиканинг социал мобиллик (лотинча мҳбилис - ҳаракатчан, ўзгарувчан) ва социал ўзгаришлар, деб аталадиган кўринишлари ифодалайди. **Социал мобиллик тушунчаси социологик тадқиқотлар доирасига П. Сорокин киритган эди. Социал мобиллик кишиларнинг муайян ижтимоий гуруҳ ва табақалардан бошқаларига ўтишларини (социал ўзгаришлар), шунингдек, айти бир социал табақа доирасида машғулотларнинг ўзаро алмаштиришини англатади.** Социал мобиллик тушунчаси гуруҳлар ва бир бутун жамиятлар «очиқлиги» ёки «ёпиқлиги»ни тавсифлаш учун ишлатилади. У интергенерацион (авлодлар орасидаги) ва интегенерацион (авлод ичидаги) социал мобиллик турларига ажратилади. Социал ҳолатнинг отадан ўғлига (камдан-кам ҳолларда онадан қизга) ўтиши генерацион социал мобилликка, социал кўтарилиш ёки социал пасайиш билан боғлиқ индивидуал белгилар эса интрагенерацион социал мобилликка мисол бўла олади. Ўзгаришлар йўналишига қараб вертикал (кўтарилиш ва пасайиш) ва горизонтал социал мобиллик бўйича фарқланади. Социал мобилликнинг эмперик кўрсаткичи бўлиб ўзгарувчанлик-мобиллик, барқарорлик-стабиллик индекси хизмат қилади. Бу индекс текшириляётган гуруҳдаги мобил ва стабил шахслар нисбатидан олинади. Бундан ташқари мобил (ўзгарувчан) шахсларнинг жинси, маълумот даражаси, «ақли расолик коэффиценти», миллати, ирқи, тураржойи, соғ-саломатлигига қараб ҳам

социал мобил шахсларнинг миқдорий кўрсаткичлари ўртасидаги корелляция (мос келувчи) коэффициентлари ҳисобланиши мумкин. Социал мобиллик ўлчашда турли хил имкониятларнинг мавжудлиги миқдорий анализ қўлланишидан келиб чиқади. Социал мобиллик даражасини аниқлаш ёрдамида у ёки бу жамиятни «анъанавий», «замонавий», «индустриал», «постиндустриал» ва ҳоказоларга бўлиш мумкин.

Социал дифференциация ва социал интеграцияни социал мобиллик ва ўзгартиришлар оқибати деб қараш мумкин. **Социал дифференциация тушунчаси биринчи бўлиб Г. Спенсер томонидан қўлланилган.** Унинг фикрича, ижтимоий эволюция бир вақтнинг ўзида **дифференциация (бир хилликдан кўп хилликка ўтиш: меҳнат тақсимооти, махсус социал институтлар пайдо бўлиши)** ва **интеграция (органларининг бир-бирларига тобора мувофиқлашиб бориши, оддийдан мураккабга ўтиш, умумий алоқадорлик такомиллашуви)**, ижтимоий тартибот мукаммалашувидан иборатдир.

Э.Дюркгейм социологик тизимида ҳам жамиятдаги дифференциация ва интеграция жараёнларига эътибор берган. У дифференциацияни аҳоли зичлигининг ошиши ва шахслараро ва гуруҳлараро мулоқатлар суръатига боғлаб тушунтирган. Одатда, дифференциация тушунчаси «тафовут» сўзининг синоними сифатида ишлатилади. Бу ҳолда у роллар, статуслар (мақомлар), институт ва ташкилотларни турли мезонлар ёрдамида классификация қилишга ёрдам беради.

Структуравий функционализм ва системали ёндашув тарафдорлари (Парсонс, Этциони ва б.) социал дифференциация билан социал системанинг ўз-ўзини сақлаши шарт деб қарайдилар. Бунда социал дифференциациянинг яхлит жамият, унинг остки тизимлари, гуруҳлари даражасида кўринишлари қатъий фарқланади. Уларнинг фикрича, куйидаги ҳаётий муҳим вазифалар - муҳитга мослашиш, мақсадларини қўя билиш, ички ихтилофларни бартараф этиш (интеграция) ва ҳоказолар бажарилгандагина муайян тизим мавжуд бўла олиши мумкин. Бу вазифалар эса фақат озми-кўпми махсуслашган институтлар томонидангина бажарилиши мумкин. Демак, бунга мувофиқ социал тизимлар озми-кўпми **дифференциациялашган (табақалашган)** бўлади. Социал дифференциация ўсиши билан фаолиятлар ҳам махсуслашиб боради, шахсий ва оилавий алоқалар ўз ўрнини борган сари одамлар ўртасидаги шахсиз нарсавий муносабатларга бўшашиб беради. Бу муносабатлар кўпроқ рамзий воситалар билан бошқарилади (масалан, иқтисодий муносабатлар учун бундай воситачи асосан - пул).

Социал интеграция (лот. - тўлдирилиш, тикланиш; яхлит, бутун) социал дифференциацияга нисбатдош тушунчадир. Ҳозирги замон социологиясида тизимлар назариясидаги интеграция тушунчасидан фойдаланилади. Унга кўра, интеграцияда алоҳида дифференциациялашган қисмларни бир бутун қилиб турувчи алоқа ва шу ҳолатга олиб келувчи жараён тушунилади. Интеграция турли хил социал субъектлар - индивидлар, ташкилотлар, давлатлар ва ҳоказолар ўртасида ихтилофсиз муносабатлар

бўлишини кўзда тутди. Социал тизимлар интеграциясининг даражаси ва механизми тўғрисидаги қарашлар тарихан ўзгариб келган.

Социал динамика вертикал (юқори ва пастга) ва горизонтал (яъни, параллел томонга) йўналишда рўй бериши мумкин. Юқорида келтирилган барча социал динамика турларини вертикал ва горизонтал йўналишда текшириш мумкин. Жумладан, социал-синфий структура элементлари ҳаракати социал стратификация ёндашуви асосида қаралганда буни яққол кўришимиз мумкин. **Социал стратификация (лот. - тузилма, қатлам) социологик тушунча бўлиб, бу тушунча умуман жамиятнинг, айрим социал гуруҳларнинг таркибини, уларнинг турли-туман белгиларига: даромади, малакаси, маълумоти ва бошқа даражаларига қараб, одатда, иерархия (юқори ва қуйи) тарзда жойлашган ижтимоий қатламларга бўлинишини тавсифлайди.** Функционализм нуктаи назаридан, социал стратификация тизими жамиятдаги социал роль ва мавқеларнинг дифференциацияси бўлиб, у ҳар қандай жамиятнинг объектив эҳтиёжидир. Жамиятнинг турли соҳаларида страталардан страталарга ҳаракатни кўриш мумкин. Масалан, иқтисодиёт соҳасида ҳар бир одам миллионер бўлиши мумкин; сиёсатда йирик сиёсий мансабга эришиш мумкин; армияда ҳар бир аскар генерал бўлиши мумкин; диний фаолият соҳасида - олий диний мартабага эришиш мумкин; фан – бу, фаолиятнинг нисбатан зое кетадиган соҳаси бўлиб, бироқ бунда илгарилаш мумкин; никоҳ орқали фойдали никоҳ воситасида жамиятнинг энг юқори поғоналарига ғоят тез кўтарилиш мумкин. Кишиларнинг социал зинапоядаги юқorigа қараб силжишга интилиши - ижтимоий тараққиётнинг ҳаракатлантирувчи кучидир. Одам бир вақтнинг ўзида бир неча стратага кириши мумкин. Бу страталар институционал, маданий, норасмий мезонлар асосида ажратиб кўрсатилиши мумкин ва уларга мос бўлган социодинамика ҳам мавжуд.

Социологияда стратификациянинг 4 асосий ўлчами мавжуд:

1. Даромад даражасига кўра.
2. Маълумотлилиқ даражасига кўра.
3. Ҳокимиятга эгаллигига кўра.
4. Касбнинг престижлилиги кўра.

Страта-стратификациянинг 4 шкаласи бўйича ўхшаш объектив кўрсаткичларга эга бўлган инсонларнинг социалқатлами.

Жамиятда инсонларни 2 кўрсаткич бўйича страталарга ажратамиз: **Номинал статус** (жинс, ирқ, этник келиб чиқиш, туғилган жойи ва ҳ.к.)- пешонага битилган.

Эришиладиган статус шахснинг ўз ҳаракатчанлиги натижасижаги эришган мавқеи.

Жамиятни ижтимоий қатламлар, гуруҳларга бўлиш мезонларини олдинга сурган социал стратификация теорияси **социал мобиллик** теориясининг шаклланишига методологик асос бўлиб хизматқилади.

Социал мобиллик деб индивид ёки гуруҳ томонидан жамият стратификацион тизимида эгаллаган социал мақомини, статусини ўзгариши,

яъни инсонларнинг социал кўчишига айтилади. Мобиллик инглизча мобилите- «кўчиш», «сафарбарлик» маъносини англатади. «Социал мобиллик» термини социологияга П.Сорокин томонидан 1927 йилда киритилган. Сорокинга кўра, социал мобилликнинг 2 тури мавжуд: **вертикал ва горизонтал социал мобиллик.**

Вертикал мобиллик ўз ўрнида юқорига ва пастга йўналтирилган бўлади. Юқорига йўналтирилган социал кўтарилиш, юқорига ҳаракатни, пастга йўналтирилган-социал тушиш, пастга ҳаракатни англатади.

Горизонтал социал мобиллик индивиднинг бир социал қатламдан шу даражада жойлашган бошқа қатламга ўтишини англатади. Мобилликнинг бу тури яшаш жойи(миграция)ни, бошқа диний гуруҳга (динини ўзгартириши ва ҳ.к.)билдиради.

Вертикал социал мобиллик бир стратадан бошқасига ўтишни назарда тутди. Вертикал социал мобиллик ҳаёт давомида инсоннинг юқори статусни қуйига, қуйи статусни юқори даражадагисига алмашишидир. М-н, водопровод таъмирловчисининг корпорация президенти даражасига кўтарилиши ёки тескари жараён.

Социал мобиллик бошқа мезонларга кўра классификацияқилиниши мумкин. Масалан, индивидуал ва гуруҳий мобиллик.

Индивидуал мобиллик-индивиднинг горизонтал ёки вертикал чизик бўйича юқорига ва пастга кўчиши бошқаларга боғлиқ бўлмаган ҳолда содир бўлади.

Гуруҳий мобилликда кўчишлар гуруҳий, коллектив ҳолда содир бўлади, у ёки бу стратанинг социал мавқеи ўзгаради. М-н, социалистик революциядан кейин ҳокимиятдаги синф ўз ваколатларини янги синфга бўшатиб беради. Буларга илм-фан революциялари, фуқаролар урушлари, тўнтаришлар, ислоҳатларни мисол қилиб олиш мумкин. Индивидуал мобиллик омилларига касбий-профессионал зинапояда кўтарилиш (малака ошириш натижасида), таълим даражаси, маъмуриятда эгаллаган ўрни, яъни касбий каръера билан боғлиқ бўлган омиллар киради. Индивидуал мобиллик сиёсий ва тадбиркорлик фаолияти, армияда ва бошқа давлат институтларидаги фаолияти билан ҳам боғлиқ бўлиши мумкин. Индивидуал социал мобиллик омиллари-оиланинг ижтимоий мақоми, миллат, таълим даражаси, жисмоний ва ақлий хусусиятлар, ташқи кўриниш, тарбия, яшаш жойи ва ҳ.к. Индивидуал социал мобилликнинг юқорига йўналтирилган турининг энг самарали усулларида бири-манфаатли никоҳдир.

Социологияда яна авлодлараро ва авлодлар ичидаги социал мобиллик ҳам фарқланади. Авлодлараро мобилликда фарзандлар ўз ота-оналаридан кўра юқорироқ социал позицияни эгаллашади ёки уларга нисбатан қуйи поғонага тушиб қолади. Авлодлар ичидаги мобиллик индивиднинг унинг ота-онасининг позициясига солиштирмасдан туриб ўзининг социал статусини ўзгартиришини англатади. Индивид социал мақомини ўзгартирганда ўзи учун янги статусни ўзлаштириши ва бунга боғлиқ бўлган ўзаро ҳаракат ва муносабатга, мулоқотга кириш муаммоси юзага келади. Маданий тўсиқ ва муносабат, мулоқот тўсиқларини бузиб ўтиш учун индивид олдинги ҳаёт

тарзини ўзгартириши, ўзи учун янги статуснинг хатти-ҳаракатлари намуналарини шакллантириши, ижтимоий муҳитини ўзгартириши лозим. Аммо ҳаётий тажрибалар шуни кўрсатадики, барча индивидлар ҳам бундай социомаданий назоратдан мувоффақиятли ўтиб янги стратада қулай жойлаша олмайди. Барча объектив мезонларга кўра юқорироқ поғонага кўтарилган индивид социомаданий шарт-шароитларга кўра янги стратага кирувчи эшик ортида қолади, лекин у эски стратани тарк этган бўлади. Унинг янги ҳолати, янгича тарздаги ҳаёт кечиришга интилиши ва ҳ.к. уни бу ерда «бегона»га айлантиради. Индивид икки страта, икки маданият орасида «осилиб» қолади. Ўхшаш ҳолат пастга йўналтирилган вертикал мобилликда ҳам содир бўлиши мумкин. Жамиятнинг юқори қатламларида бўлиш имкониятини йўқотган, социал иерархиянинг қуйи поғонасига тушиб қолган инсон янги ҳолатига, янги ҳаёт тарзига мослашишга қийналади. Индивид ёки социал гуруҳнинг социал кўчиш оқибатида икки социал бирлик, икки маданият орасида бўлиш феномени **маргиналлик** деб аталади. Индивидлар маргиналлашуви кўпинча горизонтал мобиллик натижасида (аввало, миграция, эмиграция, шаҳардан қишлоққа, қишлоқдан шаҳарга) содир бўлади.

7-МАВЗУ. Социал муносабатлар

1. Социал муносабатлар тушунчаси. Социал муносабат турлари: ҳамфикрлик, кооперация, конфликтлар, кураш, бегоналашув, бефарқлик, кризис, камситиш, нотенглик. Социал муносабатлар тизимидаги плюрализм. Социал муносабатларнинг асослари.
2. Ҳамфикрлик, барқарорлик ва кооперация - Социал тизимларнинг муваффақиятли ишлашининг омиллари сифатида. Э.Дюркгейм концепциясида ҳамфикрлик тушунчаси. Кооперация ижтимоийликнинг асосий белгиси сифатида. Позитивизм Социологиясида барқарорлик ва инқироз онги. Барқарорликни структуравий-функционал асослаш.
3. Бегоналашув ва таназзул. Э.Дюркгеймнинг аномия (қонунсизлик) концепцияси, Ф.Теннис, М.Вебер, Г.Зиммел, экстеншенциал ва феноменологик социология асосчилари таълимотларида бегоналашув ва жамиятдаги инқироз ходисаларининг ўзаро алоқадорлиги тўғрисидаги фикрлари. Бегоналашув турлари ва уларнинг ижтимоий оқибатлари. Тенглик ва рлйурализм ижтимоий тузум тамойиллари сифатида. Миллий ғоя ва миллий мафкуранинг социал муносабатлар тизимидаги ўрни.

Социология фани тизимида социал муносабатлар жуда муҳим ўрин тутади. Чунки у орқали жамият аъзолари бир-бирлари билан маълум бир муомала ва ижтимоий ҳамкорликка интиладилар. Социология даги бу махсус соҳа ўзининг ўта долзарблиги ва муҳимлиги билан бошқа муаммо ва масалалардан ажралиб турсада, у ҳали мутахассислар томонидан тўлиқ илмий ва системали равишда ўрганилмаган ҳамда илмий адабиётларда етарли даражада ёритилмаган. Бу салбий йўлнинг асосий сабабларидан биринчиси, аввало, собиқ Иттифок фалсафий – социологик адабиётларида

бу масаланинг бир ёқлама талқинқилинганлиги бўлса, иккинчиси эса, илғор ғарб ижтимоий адабиётларининг, бу соҳаси бўйича тўлиқ тадқиқот маълумотларининг бизда йўқлигидир.

Социал муносабатлар ижтимоий муносабатларнинг бир хусусий кўриниши деб талқин қилинади. Мавжуд адабиётларни чуқурроқ таҳлил қилинадиган бўлса, шундай хулосага келиш мумкинки, юқорида кўрсатилган фикрларда қимматли асослар борлигини билса бўлади.

Социал муносабатлар тушунчаси кўпгина адабиётларда 2 хил даражада: кенг ва тор маънода талқинқилинган. Кенг маънода тушуниш – социал муносабатларни бутун бир ижтимоий муносабатлар тизими билан тенглаштиришдир ва улар орасидаги фарқларга кўп эътибор бермаслик билан боғлиқдир.

Тор маънода социал муносабатлар ижтимоий муносабатларнинг бир муҳим элементи ва тури деб интерпретация қилинади. Социал муносабатлар кенг маънода қуйидагича таъриф билан белгиланган.

Социал муносабатлар – бу, табиат ҳодисаларидан ўлароқ бўлиб, унда ижтимоий муносабатларнинг бутун бир тизими мужассамлашгандир.

Албатта, бу ижтимоий фикрлар вужудга келгандан бери анча вақтлар ўтди, янги жуғрофий-сиёсий мақомлар пайдо бўлди. Энг муҳими эса, тоталитар тузум барҳам топиб, янги давлатлар вужудга келди, янги жамиятда бир партиявийлик ҳукмронлиги емирилди ва мустақил суверен давлатлар барпо бўлдилар. Энди эса жамиятдаги жараёнларни, жумладан, социал муносабатлар муаммоларини кенг плюралистик принцип орқали тадқиқ қилиш даври келди. Бу тамойил орқали, социал муносабатларнинг муаммо ва вазифаларини турлича таҳлил қилиш имконияти туғилди. Ушбу ижобий имкониятларнинг ҳосили сифатида республикамізда социал муносабат муаммолари жаҳон илмий тафаккурининг ҳархил йўналиш натижалари асосида тадқиқ қилинаётганлигини ажратиб кўрсатиш мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, социал муносабатлар муаммосини янги, юқори илмий даражада тадқиқ қилиш имкониятлари вужудга келди. Энди бу муаммони конкрет социологик тадқиқот билан ўрганиш жоиздир. Чунки Социология нафақат бу муаммонигина эмас, балки бутун ижтимоий ҳаёт жараёнларни кенг қамровда комплекс характерда ва амалий натижалар асосида чуқур тадқиқот қилади.

Ижтимоий структура – жамиятнинг ижтимоий асосидир. Социология назариясида барча ижтимоий тизимлар 2 хил муносабатда мавжуд бўлади:

1. Социентал муносабатлар;
2. Ижтимоий муносабатлар.

1. **Социентал муносабатлар** системасига жамиятнинг иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва мафкуравий муносабатлари киради. Улар бир-бирлари билан узвий алоқадор тизимга эга. Социентал системасида иерархик қарамлик мавжуд. Яъни, бунда иқтисодий муносабат белгиловчи омил бўлади. Демак, Социентал муносабатлар системаси тузилиши:

- иқтисодий: (асосчиси А.Смит: «Дунёдаги барча нарсалар меҳнатнинг маҳсули, меҳнат тақсимоли натижасида ҳар бир индивид ўзи учун ишлайди ва бошқалар учун ҳам ишлашга мажбур бўлади, у бошқалар учун ишлаганда ўзи учун ҳам ишлайди);
- ижтимоий: а) ижтимоий муносабатларнинг асосий элементини ижтимоий жамоалар ташкил этади (синфлар, миллатлар профессионал, демографик, ҳудудий, сиёсий гуруҳлар); б) элементи кишилар (жамоага бирикадиган инсонлар); в) оила ташкил этади.
- сиёсий;
- мафкуравий.

2. Ижтимоий муносабатлар: («ижтимоий» система элементи –кишилар).

Ижтимоий муносабатлар - кишиларнинг фаолияти жараёнида юзага келган ўзаро муносабатлардир. Улар турли жамоалар, ижтимоий гуруҳлар, синфлар ва уларни ташкил қилган кишилар ўртасидаги муносабатлар бўлиб, уларни бир бутун социал организм боғлайди. Ижтимоий муносабатлар жамиятда ижтимоий ишлаб чиқариш вужудга келиши билан пайдо бўлади.

Ижтимоий ишлаб чиқаришнинг пайдо бўлиши жамият тараққиётида чорвачилик пайдо бўлиши, деҳқончилик, савдонинг юзага келиши билан боғлиқ. Ижтимоий муносабатларнинг турлари: ҳамфикрлилик, кооперасия, конфликтлар, кураш, бефарқлик, бегоналашув, кризис, камситиш, тенгсизлик.

Ижтимоий муносабатлар ўз моҳиятига кўра жамият тараққиётига ҳам ижобий, ҳам салбий таъсир этади.

Ижобий муносабатлар таъсири: ҳамфикрлилик, кооперация, кураш.

Салбий таъсирли муносабатлар: бефарқлик, камситиш, конфликтлар, бегоналашув, кризис, тенгсизлик.

Ижтимоий муносабатлар системасида плюрализм (лот. кўплик) катта аҳамиятга эга. Плюрализм концепциясига кўра, борлиқ асосини бир неча ёки жуда кўп бир-бири билан боғланмаган субстанциялар ташкил этади. Плюрализм немис философи Волф томонидан киритилган.

Субстанция (лот. моҳият) - нарса ва ҳодисаларнинг асосини ташкил етувчи омил. Субстанциянинг ҳам материалистик ҳам, идеалистик қарашлари бор.

Ижтимоий муносабатлар шунингдек қуйидаги кўринишлари ҳам мавжуд:

1. Моддий муносабатлар.
2. Мафкуравий (идеологик) муносабатлар.
3. Маданий муносабатлар.

Моддий муносабатлар - инсон ҳаётининг моддий тараққиётидаги муносабатлар: инсон яшаши, бор бўлиши учун, аввало у моддий эҳтиёжини таъминлаши керак. У озиқ-овқат, кийим, тураржой билан таъминланиши лозим. Ана шу эҳтиёжиникондириш учун у жамиятда бошқа инсонлар, гуруҳлар билан муносабатда бўлади. Шунингдек, оила ҳам, гуруҳлар ҳам, холи давлат ҳам ниҳоят бутун жамият ҳисобланади.

Мафкуравий (идеологик) муносабатлар - сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий ва диний муносабатлар. Унинг асосий ўзагини моддий муносабатлар ташкил этади. Демак, моддий муносабатлар базис, идеологик муносабатлар устқурма ҳисобланади.

Маданий муносабатлар ҳам мавжуд.

Ижтимоий муносабатлар ўртасидаги боғлиқлик:

1) инсонлар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик;
2) турли ижтимоий гуруҳ, қатлам, тоифалр ўртасидаги ҳаётий боғлиқлик;

3) инсонларнинг ижтимоий-маиший соҳадаги ўзаро боғлиқлиги мавжуд.

Француз олими **Эмиль Дюркгейм** фикрича жамиятда ҳамма учун мос келадиган, ҳамма учун ижобий томонлар устун булса, бу жамиятнинг соғломлигини курсатади. Агар социал фактлар нормал ҳолатни ифода этса, демак социал тип ривожланишининг ҳамма учун мос тушаётганлигини ифода этади. Бу жамиятнинг нормал ҳолати ҳисобланади. Нормал ҳолатлар бошқа жамиятларда ҳам шунга ухшаш булса, жамиятда эволюцион узгаришлар содир булаётганлигидан далолат беради.

Жамиятнинг нормал ва патологик ҳолатларини таҳлил килишда структурали функционал таҳлил методи социал фактларга турлича ёндашади. Дюркгейм барча мамлакатларда ёки купчилик мамлакатларда мавжуд булган жиноятчиликни нормал ҳолат деб ҳисобланади. XIX аср охирида кенг таркалган социал ҳодиса ўз-ўзини ўлдиришни патология (ижтимоий носоғлом вазият) деб ҳисоблади.

Дюркгейм жамиятда содир буладиган ҳар бир ижтимоий ҳодисаларнинг функцияларини аниклашни уз олдиға мақсад килиб қуйди. Бу масалани ҳал килиш учун жамиятнинг энг қулай шакли ҳақида фикр юритди. Жамиятдаги ҳар қандай оғишларни жамиятдаги чекиниш ва бузилиши деб ҳисоблади. Лекин бундай ёндашиш билан масалани назарий жихатдан ҳал этишни ниятсизга етказа олмади. Натижада у ёки бу шаклларда содир буладиган ижтимоий ҳодисаларга релятивизм асосида баҳо берди. Дюркгейм тарихий ривожланишни тугри ва бир хил йули тугрисидаги эволюцион ғояни инкор этди.

Дюркгейм XIX аср социологиясида ҳукмрон булган жамият ривожланиши туғрисидаги Конт, Спенсер, Тённис таълимотларини кескин танқид қилди. Инсоният тараккиёти тарихининг буюк ва асосий қонуни теологик (илохий) метафизик ва фалсафий позитивизм (фан ва билимлар даври) каби уч босқични инкор этди. Унинг фикрича, жамият тараккиёти икки типдаги бирдамликка- дихотомия (икки ибтидо)га асосланади:

А) механик бирдамлик

Б) органик бирдамлик асосида ривожланади. Бу икки ҳолат ягона эволюцион тараккиётнинг қуриниши деб ҳисобланади. Архаик (энг қадимий) жамиятларда механик бирдамлик ҳукмронлик қилади. Жамият аъзолари тасодифан механик равишда уюшган. Чунки бу жамиятларда индивидларнинг бажарадиган иш усуллари бир-бирига ухшайди. Улар ижтимоий функцияларни бир хил маромда бажарадилар. Индивидуаллик,

социал тафовутлар, хусусиятлар ривожланмаган. Индивидуаллик коллектив томонидан «ютиб» юборилган, коллективчиликка хос хусусиятлар сезилади холос.

Дюркгейм механик бирдамликнинг объектив курсаткичи сифатида уша жамиятларда яккол кузга ташланиб турган ҳуқуқ атрофидаги бирдамликни мисол килиб курсатди. Механик бирдамлик шароитида жазо чораларини куллаш характерли эди. У коллектив онгини ифодалар эди. Шахс одат ва конунни бузса жазо чораси курилар эди. Барча чора ва тадбирлар коллектив макеи манфаатидан ва тартибини мустахкамлашга қаратилган эди. У коллектив онг билан социал бирдамлик ўртасида бевосита чамбарчарс алоқадорлик маждудлилигига эътиборни жалб этди. Агар коллектив онг индивидуал онга мос булса шундан келиб чикса, социал бирдамлик мустахкам булади. Мавжуд нормалардан чекинишлар сезилмайди. Бундай шароитларда коллектив онг коллектив тартиб тула ва бутунича диний асосида номоён булади.

Г.Спенсер ўзининг жамият барқарорлиги (стабиллиги) муаммоларига нисбатан қарашларида социал мувозанатни қўйидагиларнинг натижаси деб билади:

1. мослаштириш ҳаракатлари;
2. инсон манфаатлари ва социал институтлар гармонияси;
3. инсонлар ва социал институтлар ҳаракатларидаги компромисслар (муросасозлик)

Рус социологлари (народниклар) нуқтаи назарича - инсонлар фаолияти мотивлари ва уларнинг ахлоқийлик идеалларини ўрганишдир. Асосий эътиборни инсонларнинг умумий манфаатларига қаратилган "бирдамчилик" фаолиятини анализ қилишга қаратилди. Яна бир рус олими Лавровнинг фикрича, инсонлар ўртасидаги такрорланиб турадиган бирдамчилик фактларини ўрганади ва гуруҳларга бўлади.

Бирдамлик - манфаатлар, ишончлар, одатларнинг бирлигига айтилади.

Бирдамлик - шахсий манфаатни ижтимоий манфаат билан мос келганлигини тушуниб етишидир.

Кооперация ёки ижтимоий ҳамкорлик – ижтимоий ҳаракат юритувчи индивид ёки гуруҳнинг жисмоиний ва фикрий ўрамидаги бирлиги ва шу вазиятдаги хатти-ҳаракати. Бундай ўзаро ҳаракат шароитида томонлардан ҳар бири ўз ҳаракати учун рағбатни оширишга ёки аксинча зарарни камайтиришга уринади.

Бегоналашув - кишилар ёки ижтимоий гуруҳларни бир-бирлари билан ёнма-ён ташашларига қарамай уларни муносабатларидаги бирликни бузилиши ва унга олиб келадиган жараёнлардир.

Бегоналашув турлари:

1. **Иқтисодий бегоналашув:** а) фаолиятдан бегоналашув; б) фаолият бошқарувидан бегоналашув; в) фаолият натижаларидан бегоналашув.

2. **Сиёсий бегоналашув:** сиёсий ҳокимиятдан бегоналашув.

3. **Маданий бегоналашув:** маънавиятдан, маданиятдан бегоналашув.

4. **Ижтимоий бегоналашув:** мулоқотдан, инсонларнинг бир-биридан бегоналашуви.

5. **Рухий бегоналашув:** ўз-ўзидан бегоналашув, ўз моҳиятидан узоқлашув.

Шахсни сиёсатга тортиш механизми мураккаб ва кўп босқичлидир. Сиёсий ижтимоийлашув даврида шахсга ҳам англашилган, ҳам ташқи муҳитнинг табиий таъсири бўлади. **Сиёсий бегоналашув сиёсий жараёнларга муносабат билдирмасликда, маданий бегоналашув маънавият ва маданий жараёнлардан қониқмасликда, ижтимоий бегоналашув жамият ва унинг аъзоларини индивидга бўлган муносабатидан қониқмасликдан, психологик бегоналашув ўз-ўзидан бегоналашувдан келиб чиқади.**

Бегоналашув жараёнини акси таназзулдир. Бегоналашув жараёнлари қанчалик кенгайиб бораверса таназзул ҳам шунчалик чуқурлаши бораверади. Таназзулни иқтисодий таназзул (кризис) билан айнанлаштирмаслик керак. Иқтисодий кризисга нибатан таназзул анча кенг маъноли бўлиб, ўз ичига иқтисодий таназзулни ҳам қамраб олади.

8-МАВЗУ. Ижтимоий тараққиёт социологияси

1. Социологияда ижтимоий тараққиёт тушунчаси. Ижтимоий ўзгариш ва тараққиёт тушунчаларининг нисбати. Ижтимоий прогресс, регресс, эволюция ва революция ижтимоий ўзгаришларнинг шакли сифатида. Ижтимоий прогресс муаммолари.
2. Ижтимоий тараққиёт шакллари: эволюцион, революцион ва реформистик тараққиётлар. Эволюцион ривожланиш ва унинг афзалликлари. Социал революциялар ва уларнинг салбий оқибатлари. Социал реформалар ва уларнинг турлари.
3. Ўзбек ривожланиш моделида миллий менталитетнинг ўрни. Ривожланган мамлакатлар тажрибасида миллий тафаккур тарзининг ахамияти. Ўзбекистонда давлат ҳокимияти ва бошқарувни демократиялаштириш жараёнларининг ўзига хослиги.
4. Ижтимоий тараққиётни бошқариш. Менежмент ва унинг хусусиятлари. Глобал ижтимоий-иқтисодий таназзуллар ва уларнинг ижтимоий тараққиёт жараёнларига салбий таъсири. Ўзбекистон ижтимоий-маданий хусусиятларининг ижтимоий-иқтисодий таназзулларга қарши чора-тадбирларни ишлаб чиқишдаги ахамияти.

Ижтимоий тараққиётнинг моҳияти – маданиятни қайта ташкил этиш: шахсан анъанавий тур, қотиб қолган ижтимоий формаларни ўзгарувчан, жўшқинликни ифодаловчи тузумлар ва муносабатлар билан алмаштириш зарурлигини белгилаб беради. Субъектив социологлар андозаларида шахс, асосан ҳаракатга келтирувчи куч сифатидагина эмас, шунингдек, ижтимоий ҳаётнинг ўлчови ҳамдир.

Ижтимоий тараққиётнинг олий мақсади шахснинг ҳар томонлама камол топиши учун хизматқиладиган муносабатларни яратишдан иборат.

Конт нуқтаи назарига кўра, Социология позитив моҳиятга эга фандир. «Позитив усул» илмий кузатишлар, эксперимент ва таққослаш усули ёрдамида тўпланган эмпирик маълумотларни назарий таҳлилқилишни ифодалайди.

О. Конт томонидан 1839 йилда «Позитив фалсафа курси» асарининг учинчи томи нашр етилганлиги натижасида биринчи маротаба у жамиятни илмий асосда ўрганиш сифатида Социология атамасини қўллади ва бу Социологиянинг шаклланиши ва ривожланишига олиб келди.

Михайловскийнинг **ижтимоий прогресс теорияси** шундай дейилади, жамият ривожланиши асосида қуйидаги социал масалалар ётади:

- меҳнатнинг тақсимланиши;
- ижтимоий ҳаёт янги тизимининг эскиси билан кураши;
- илғор ва реакцион ғояларнинг ўзаро кураши;
- ижтимоий идеаллар кураши (илғор ва реакцион).

Жамият ўзининг ривожланиши билан бир қаторда шахснинг ҳар томонлама ривожланишига шароит яратиб бериши керак.

Ижтимоий тараққиёт назарияси ("Ковалевскийнинг социология ядроси" назариясига кўра):

- Социологиянинг асосий қонуни-прогресс қонуни;
- Социологнинг вазифаси-прогресс билан коришиб кетган ўзгаришларни очиб бериш ва прогрессни белгилаб берган сабабларни кўрсатиб бериш;

"Халқларни дунё бирлиги жамияти" иттифоқига олиб келадиган прогрессда бутун халқлар қатнашадилар.

Жамиятнинг ривожланиши Т.Парсонснинг қарашларига кўра эволюцион характерга эга. Қуйидаги категориялар билан изоҳланади:

- дифференциация;
- интеграция.

Дифференциялаш - бу система ичидаги ҳосил бўлиши муқаррар бўлган ва давомий ортиб борадиган ҳар хилликдир.

Интеграция - янги муносабатларни бўлаклар орасидаги координацияларни ҳосил бўлиши ва мустахкамланиб бориши туфайли система бутунлигининг осиши.

Кейинчалик Социология ижтимоий муносабатларни назарий анализқилишни социал фактларни эмпирик тадқиққилиш биланқўшиб олиб боровчи мустақил фанга айланди. О.Конт Социология ни 2 қисмга ажратади: а) социал статика ва б) социал динамика. Социал статикада ижтимоий тизимларнинг шарт-шароити ва функционал қонуниятлари ўрганилишини кўрсатади. Унда ижтимоий институтлар: оила, давлат, дин қабилар тадқиқ этилади. Социал динамикада эса О.Конт ижтимоий тараққиётни назарда тутиб, жамиятнинг маънавий ва ақлий ривожига инсоният тараққиётининг ҳалқилувчи омили, деб қарайди. Бу тамойил ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. О.Конт: «Ҳар қандай билим тафаккур маҳсулидир ва у инсоният манфаатларига хизмат қилиши керак, акс ҳолда бу билимлардан ғаразли мақсадларда фойдаланилса, жамиятга катта зарар келтирилади», деган эди.

О.Контнинг таъбирича, Социология инсон ақлини ва психикасини ижтимоий ҳаёт таъсирида такомиллашиб боришини ўрганиб борадиган ягона фандир. Бу фикрни Конт бутун бир таълимотга айлантиради ва унга мувофиқ индивид абстракциядир, жамият эса воқеилик бўлиб, у табиий қонунларга бўйсунди.

Эмпирик социология жамият таркибини алоҳида тизимий бўлинмалар тарзида тадқиқ этишни асослаб берди. Гарчи, эмпирик социология тарафдорлари стратификацион дифференсацияни абсолютлаштириб, ижтимоий интеграция жараёнларини эътибордан соқит қиладилар.

1. Структуравий функционализм оқими. (Т.Персонс, Р.Мертон ва бош.). Бу оқим ижтимоий тизим интеграцияси ва яхлитли принципига асосланади.

2. Индустриал жамиятдан сўнгги жамият концепция. (Дж.Белл, Дж.Гелбрайт, Е.Бзжезинский, О.Тоффлер ва бошқалар).

3. Ахборотга асосланган жамият назарияси (Япония, АҚШ, Европа). Улар жамиятнинг ахборотлашуви ва компютерлашуви ғоясини илгари суради.

Ҳозирги пайтда ривожланган мамлакатлар социологиясида жамиятда бир-бирига зид, қарама-қарши бўлган 2 модел мавжуд:

1. Мувозанатли интеграцион модел. Бу моделни АҚШ олими Р.Аппелбаум ишлаб чиққан. Унинг таркибий элементлари:

а) ҳарқандай жамият ўзини ташкил этувчи уйғун, мукаммал интеграцион элементлар йиғиндисидан иборат;

б) жамият ҳар бир элементи унинг иш юритишига шароит яратади;

в) ҳар бир жамият ўз аъзоларининг фаоллиги, янгилигига таянади.

2. Жамиятнинг конфликтли модели (немис тадқиқотчиси Р.Дарендорф ишлаб чиққан). У:

а) ҳар бир жамият исталган пайтда ижтимоий ўзгаришларнинг доимийлиги билан ҳарактерланади;

б) ҳар бир жамият исталган пайтда доимий ижтимоий конфликтларга эҳтиёж сезиб туради;

в) жамият ҳар бир элементи ўзгариб боришга шароит туғдириб туради;

г) ҳар бир жамиятда ўз аъзоларининг бирқисми иккинчиқисми томонидан тазйиқ остида бўлиши табиий ҳолдир, деб билади.

Шу боисдан ҳам ғарб мамлакатларида ўтказилаётган социологик тадқиқотлар зиддиятларни бартараф етиш мақсадларига ҳамқаратилгандир.

Г.Спенсер нуқтаи назаридан қараганда, **социал эволюция**- жамиятнинг прогрессив тараққиёт йўли. Бу йўл эса энг аввало социал институтларда ўз ифодасини топади. Жамият тараққиёти индивиднинг жисмоний ва манавий фаолиятига боғлиқдир ёки бунинг аксидир.

Социал эволюция жараёнида инсонлар жамоа фаолиятининг аҳамияти ортиб боради, жамиятнинг кўп функциялари ўзгариб боради.

Эволюция теориясида (шу қаторда социал), Спенсер қуйидаги асосий моментларга урғу берган:

- интеграция-оддийдан мураккабга ўтиш;
- дифференциация- бир турликдан кўп турликка ўтиш;
- тартибнинг ортиб бориши-номалумдан маълумга ўтиш.

Инсон иқтисодий фаолияти маълум бир услублар, назариялар, амалиётлар, институт, ташкилотлар орқали бошқарилиб келинса, ижтимоий жараён, ҳодисалар ва муносабатлар эса ҳали унчалик бошқарилиш даражасига ўтгани йўқ. «Ижтимоий бошқарув» фанига XX аср бошларида Тейлор, М.Вебер, А.Файола каби олимлар асос солдилар. XX аср ўрталаридан бошлаб системали ёндашув усули қўлланила бошланди.

Ижтимоий жараёнларни башорат қилиш ва бошқариш қуйидаги асосий вазифаларни кўзлайди:

истикболни баҳолаш, жамият ижтимоий тараққиётининг муҳим кўрсаткичларини аниқлаш ва унга оқилона эришишнинг самарали воситаларини белгилаш.

меъёрларни аниқлаш, истиқболдаги асосий ижтимоий талаб ва уни қондириш имкониятларини белгилаш.

тахдидларни тахминлаш, жамият ижтимоий тараққиётига акс таъсир этиш мумкин бўлган ўзгаришларни аниқлаш ва таҳлил этиш.

Ижтимоий башорат турлари:

Истиқболдаги ҳолатларни башоратқилиш: ўтган, ҳозирги ва келгуси замон ҳамда истиқбол анъаналарини башорат этиш.

Меъёрий башорат - ижтимоий ҳаётга мос меъёрларни топиш, аниқлаш.

Тахдидлар башорати - ижтимоий тараққиёт издан чиқиш ҳолатининг таҳлилига асосланилади.

Ижтимоий башорат ўзаро мантикий боғланган 4 босқичда амалга оширилади:

Биринчи босқич - башорат объекти бўйича маълумотлар манбаини ва кўрсаткичларини аниқлаш, башорат дастурини ишлаб чиқиш, башорат мақсади масалаларини белгилаб олишдан иборат бўлади.

Иккинчи босқич - башоратқилинувчи объектнинг динамик моделини ишлаб чиқишни ўз ичига олади.

Учинчи босқич - башоратқилинувчи жараён моделига кирувчи бошқарув кўрсаткичларини белгилаш, уларнинг ўзгариш тенденцияларини ва чегараларини аниқлаб олиш, турли тахминий вариантларини аниқлаш.

Охирги босқич - кўп вариантли башоратни амалга оширишни асослаш ва таҳлилий хулосаларни ишлаб чиқишдан иборат.

Ижтимоий башорат масаласини ечишда математик моделлаштириш ва экспертиза усуллардан фойдаланилади.

Ахборот жамият фаолиятининг ижтимоий жиҳатдан ўзига хос тамойилларини ифодалайди ва унинг ёрдамида ижтимоий бошқарув амалга оширилади. Ижтимоий ахборотнинг ўзи гуруҳларга ажратилади.

Биринчи гуруҳга ижтимоий гуруҳлар тузилмаси ва ҳолати ҳақидаги ахборотлар киради.

Иккинчи гуруҳ одамларнинг меҳнат ва турмуш шароити ҳақидаги ахборотлардан ташкил топади.

Учинчи гуруҳ одамларнинг ҳаёт фаолияти, турмуш тарзи ва бошқа ахборотлардан иборат.

Бошқарув нуктаи назаридан ижтимоий ахборот:

ташкилий;

назорат – ҳисобга олиш;

нативавий ахборотлардан иборат.

Ташкилий ахборотлар ижтимоий бошқарув объекти ва субъекти ўзаро боғланиши, бошқарув жараёни, бошқарувқарорларининг бажарилиши ҳақидаги маълумотларни ташкил этади.

Назорат - ҳисобга олиш, ахборотлар, ижтимоий жараёнларни бошқаришнинг бориши ва унинг бошқарувқарорларига мослиги ҳақидаги маълумотлардир.

Нативавий ахборотлар - белгиланган бошқарув тадбирлари, талаблари, қоида ва нормалари ҳақидаги ахборотларни ўз ичига олади.

Ижтимоий бошқарув: сифат ва миқдор кўрсаткичлари орқали амалга оширилади.

Сифат кўрсаткичлари - ижтимоий ҳодиса ва жараённинг таърифий хусусиятлари ва таркибий тузилиши кўринишлари ҳақидаги маълумотлардир.

Миқдор кўрсаткичли ахборотлар – ижтимоий ҳодиса ва жараённинг миқдорий ўлчов шаклида аниқланган катталикларидан иборат. Бу ахборотлар ЭҲМга асосланган ҳолда математик моделлаштиришни ва у орқали ижтимоий башорат қилишни, таҳлил қилиш ва баҳолашни амалга оширишга имкон беради.

Ҳозирги даврда иқтисодий ҳаётни маълум бир концепцияларсиз, мафкуравий мақсадларга асосланмасдан тасаввур қилиб бўлмайди. Шунга кўра, Президент Ислам Каримовнинг бозор иқтисодиётига ўтиш даври тамойилларидан бири бўлган «иқтисодиётнинг сиёсатдан устунлиги» тамойили иқтисодий ҳаётнинг маъмурий- буйруқбозлик мафкурасидан холи бўлишини, иқтисодиётни эркинлаштиришни кўзда тутди.

9-МАВЗУ. Эмпирик социологик тадқиқот ва унинг методлари

1. Социологик тадқиқот дастури. Дастурнинг структураси: назарий-методологик ва методик бўлимлар. Дастурнинг асосий элементлари: муаммони таърифлаш; тадқиқотнинг мақсад ва вазифаларини, объекти ва предмети аниқлаш; объектни тизимли таҳлил қилиш, тушунчаларни назарий ва эмпирик изохлаш, гипотезаларни ифодалаш; маълумотларни ишлаб чиқиш ва таҳлил қилиш.
2. Социологияда маълумотлар турли методларининг умумий таснифи: сўров, кузатиш, эксперимент, ҳужжатларни ўрганиш методлари, уларнинг ўзига хослиги.
3. Сўров методи. Сўров турлари. Анкета (сўров варақаси) сўров методининг марказий элементи сифатида. Анкета тузиш техникаси. Анкетанинг умумий тузилиши. Анкетадаги саволларнинг турлари, асосий талаблар. Оғзаки сўров ва унинг хусусиятлари. Интервью олиш услуби.
4. Кузатиш методи ва унинг моҳияти. Кузатиш турлари. Кузатишнинг аниқлиги муаммоси ва уни таъминлаш усуллари. Кузатиш давлари ва тартиби. Кузатиш асбоблари, кузатиш натижаларини қайд етиш усуллари.
5. Ҳужжатларни ўрганиш методи. Социологияда ҳужжат тушунчаси, унинг турлари. Ҳужжатларнинг информация манбаи сифатидаги ишончлилиқ муаммоси. Ҳужжатларни таҳлил қилиш турлари. Контент-таҳлил ҳужжатларни ўрганиш методининг бир тури сифатида.
6. Эксперимент методи. Эксперимент турлари. Ижтимоий эксперимент структураси, унинг билиш имкониятлари. Объектни танлаш, экспериментал ва назорат гуруҳларини шакллантириш, экспериментал вазият, натижаларни таҳлил қилиш. Хулосаларни таҳлил қилиш усуллари.

Социологик тадқиқотлар натижаларини биз радио, телевидение, газета ва журналлар, илмий адабиётлар орқали биламиз. Баъзида эса ўзимиз социологик тадқиқот иштирокчиси-респондент, яъни ўрганилаётган ходиса ва жараёнлар хақида бирламчи маълумот манбаси сифатида катнашамиз.

Эмпирик социологик тадқиқот – ўрганилаётган объект хақида аниқ маълумот олиш мақсадида ташкил этилган, мантиқий кетма-кетликдаги методологик, методик ва ташкилий муолажалар тизимидир. Хар қандай социологик тадқиқот ўтказилишидан олдин биз унинг дастурини тузиб олишимиз лозим.

Социология фанини эмпирик социологик тадқиқот жараёнисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Эмпирик сўзи қадимий юнонча бўлиб, тажриба маъносини англатади. Эмпирик социологик тадқиқот деганда, янги дастур ва услубият билан амалий асосда ижтимоий хаёт, ходиса ва жараёнлар тўғрисида олинган эмпирик маълумотларни тахлил қилиш, умумлаштириш асосида зарур амалий таклифлар, тавсиялар ишлаб чиқиш тушунилади. Эмпирик социологик тадқиқотда ижтимоий фактларни излаш, тасниф қилиш, тўрлаш муҳим аҳамиятга эга. Ижтимоий факт деб, илмий асосланган, муайян вақт давомида реал ижтимоий воқеликнинг алоҳида жихатларини тасниф қилиш орқали олинган маълумотларга айтилади.

Бозор муносабатларига ўтиш жараёнининг ҳозирги босқичида жамиятда рўй бераётган муҳим ўзгаришларни, кишилар ўртасидаги муносабатларни амалий социологик тадқиқотларсиз илмий асосда ўрганиб бўлмайди. Жамиятни илмий бошқариш доимо амалий социологик тадқиқот натижаларига тайанмоғи зарур. Мавжуд ижтимоий муаммоларни ҳал этиб боришда, жамиятнинг ижтимоий ривожланишида ва унга режали прогноз бериш билан уни илмий асосда бошқаришда амалий социологик тадқиқот натижалари муҳим вазифаларни бажаради.

Социологик тадқиқотларнинг сифат даражасини ва самарадорлигини ошириш, эмпирик маълумотларнинг ишончли эканлигини, илмий асосланганлигини таъминлаш учун унинг методологик асосига алоҳида эътибор қаратилмоғи лозим. Ушбу бўлимда амалий социологик тадқиқот ишлари олиб боришнинг методологияси, услубиёти, асосий усул ва воситалари хусусида тўхталиб ўтамиз.

Амалий социологик тадқиқот жараёнини 4 асосий босқичга бўлиб кўрсатиш мумкин. Бу босқичларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятларга ва муҳим жихатларга эга. Булар қуйидагилардан иборат:

1. БОСҚИЧ. Социологик тадқиқотни тайёрлаш ва ташкил қилиш:

Амалий социологик вазифани белгилаш ва тадқиқот предметини танлаш.

Социологик тадқиқот ўтказиш бўйича бюртма қабул қилиш ва уни ўтказиш бўйича шартнома тўзиш.

Бажариладиган ишлар бўйича календар режа, техник вазифаларни ва бюджет (сарф қилинадиган харажатлар сметасини) тузиш.

Дастур ишлаб чиқиш.

Тадқиқот услубиёти, техникалари ва воситаларини ишлаб чиқиш.

2. БОСҚИЧ асосий босқич бўлиб, амалий тадқиқот ишлари олиб бориш жараёнини ўз ичига олади:

Социологик тадқиқот танловини ўтказиш.

Пилотаж.

Дастлабки социологик маълумотларни йиғиш.

Эмпирик маълумотларнинг сифат ва аниқлик даражасини назорат қилиш.

3. БОСҚИЧ. Эмпирик маълумотларни қайта ишлаш:

Олинган эмпирик маълумотларни гуруҳларга ажратиш.

Таксимий жадвал тузиш.

Эмпирик маълумотларни компьютерга киритиш ва моделлаштириш.

4. БОСҚИЧ босқисх босқич бўлиб олинган маълумотларни таҳлил қилиш, умумлаштириш, улардан илмий хулосалар чиқариш ва амалий таклифлар, тавсиялар ишлаб чиқишни ўз ичига олади:

Тадқиқот маълумотларининг дастлабки таснифи ва назарий жихатидан фахрламоқ.

Илмий-назарий хулосалар, муайян илмий-амалий таклифлар, тавсиялар ва тадбирлар ишлаб чиқиш.

Берилган вазифа бўйича илмий матнлар, ҳисоботлар тайёрлаш.

Германиялик социологлар амалий социологик тадқиқотларни 3 босқичдан иборат деб қўрсатадилар:

1. Асосий босқич: амалий тадқиқотни тайёрлаш ва ташкил этиш босқичи. Бу босқичда 4 та вазифа бажарилади:

Эмпирик тадқиқот мақсадини аниқлаш ва белгилаш.

Эмпирик тадқиқот ғоясини ишлаб чиқиш.

Эмпирик тадқиқот жараёнини ташкил этиш.

Аналитик муолажа тайёрлаш.

Иккинчи босқич: асосий босқич: Эмпирик тадқиқот ва эксперимент ўтказиш.

Учинчи босқич: Олинган эмпирик маълумотларни қайта ишлаш ва амалий тавсиялар ишлаб чиқиш. Бу босқичда 3 та вазифа бажарилади:

3.1. Олинган эмпирик тадқиқот натижаларини статистик қайта ишлаш.

3.2. Назарий жихатдан қайта ишлаш.

3.3. Олинган натижаларни амалиётда қўллаш.

Ҳар қандай тадқиқот бирон муаммонинг қўйилишидан бошланади. Бундай муаммо ташқаридан, буюртмачи томонидан берилиши ёки жамият ҳаётида ўзининг илмий ечимини кутаётган муаммо бўлиши мумкин. Шулардан келиб чиқиб, социологик тадқиқотларни ташкил қилишнинг асосий шакллари: давлат буюртмаси асосида, хўжалик шартномаси асосида, жамоатчилик ва аралаш тартибда бўлиши мумкин.

Эмпирик социологик тадқиқот объекти бўйича ўтказилган дастлабки таҳлиллار асосида мавжуд муаммони таҳлил қилиш дастури ишлаб чиқилади. Илмий дастур ҳар қандай амалий, назарий социологик тадқиқотнинг дастлабки зарур ҳужжати ҳисобланади. Дастур социологик тадқиқот объекти бўйича ишси фаразани текширишга қаратилган,

шунингдек, тадқиқот бўйича илмий фараз, бажариладиган асосий вазифалари ва социологик тадқиқотнинг методологик асоси баёнларидан иборат. Дастур мазмуни ҳақида қисқача маълумот берилиши аннотация деб аталади. Хар қандай эмпирик социологик тадқиқот дастурининг умумий талаблари мавжуд. Буларга, тадқиқотнинг асосий мақсад ва вазифаларини аниқлаш; ишчи фаразни ишлаб чиқиш; дастурни ишлаб чиқиш жараёнида компютер техникасидан фойдаланиш кабилар киради. Социологик тадқиқот дастури ички тузилиши жихатидан қуйидаги қисмлардан иборат бўлади:

1. Назарий - методологик қисм.

- 1.1. Социологик муаммони ишлаб чиқиш, тадқиқот мақсади ва вазифасини белгилаш.
- 1.2. Тадқиқот объекти ва предмети белгилаш.
- 1.3. Асосий тушунчаларни ишлаб чиқиш.
- 1.4. Тадқиқот предметининг дастлабки тахминий тахлили.
- 1.5. Ишчи фаразни ишлаб чиқиш.

2. Амалий социологик тадқиқотни иш жараёни қисми:

- 2.1. Тадқиқотнинг умумий режаси.
- 2.2. Асосий амалий иш жараёнлари.
- 2.3. Танлов ишлари.
- 2.4. Дастлабки олинган социологик маълумотларни тахлил қилиш усуллариининг таснифи.
- 2.5. Тадқиқот натижаларини умумлаштириш назарда тутилган йўналишлар.

3. Хулоса қисми.

- 3.1. Тадқиқот натижаларининг мазмунан таснифи.
- 3.2. Буюртмачига тадқиқот натижаларини тақдим қилиш шакллари (асосий хулосалардан иборат ҳисобот, амалий таклифлар, тавсиялар ва тадбирлардан иборат).

Социологик тадқиқот дастурида муаммо қўйилади ва унинг назарий схемаси тузилади, тушунчалар операционализасия қилинади, яъни абстракт тушунчалар аниқ, кузатилаётган хусусиятига кўра бирлаштирилади. Сўнгра гипотеза олдинга сурилади.

Гипотеза-илмий тушунчалар ўртасидаги алоқанинг характери ҳақида тахминий қараш, илмий фараздир. Аниқ гипотеза тадқиқот методлари орқали текширилади.

Мавжуд муаммо бўйича илмий фараз ишлаб чиқиш эмпирик социологик тадқиқотни назарий жихатдан тайёрлашнинг йякунловчи қисми ҳисобланади. Тадқиқот фарази ўрганилаётган ижтимоий ходиса таркиби ва унинг таркибий қисмлари ўртасидаги ўзаро алоқадорлик характери тўғрисидаги илмий асосланган фараздан иборат бўлади. Илмий фараз тадқиқ этилаётган объект тўғрисидаги мавжуд маълумотларга асосланган ҳолда ишлаб чиқилади. Фараз – бу, тадқиқот учун бошланғич нуқта бўлиб, кейинги олиб бориладиган амалий социологик тадқиқотларда илгари суриладиган фаразга боғлиқ бўлади. Шунинг таъкидлаш лозимки, фаразни ишлаб чиқиш-эмпирик маълумотларни тўплаш ва тахлил қилишдаги мантикий асосни ишлаб чиқиш, демакдир. Агар тадқиқотчи томонидан илмий фараз ишлаб

чиқилган бўлса, эмпирик маълумотлар ва тадқиқот натижалари шу ишчи фарази тўғри эканлигини текширишга, уни тасдиқлашга ёки бекор қилишга хизмат қилади. Эмпирик тадқиқот фарази бўлмаса, унда социологик тадқиқотнинг илмий даражаси паст бўлади.

Бирламчи маълумотларни йиғишда социологияда 4 асосий метод қўлланилади:

1.Сўров методи.

2.Хужжатларни таҳлил қилиш методи.

3.Кузатиш методи.

4.Социал эксперимент.

Сўров методи дейилганда кишиларнинг субъектив дунёси, яъни уларнинг бирор ходиса ва жараён ҳақидаги фикрларини, нуқтаи назарни ўрганишга қаратилган метод тушунилади. Сўров методи 2 турга бўлинади:

1.Анкетали сўров

2.Интервью

Ўтказиш техникасига кўра сўровлар телефон орқали, матбуот орқали, почта орқали, интернет тармоғи орқали каби турларга бўлинади.

Анкетали сўров энг кенг тарқалган усул ҳисобланади. Анкета кўрчилик респондентга мўлжалланган. Ўртача 20-30та саволдан иборат бўлган, компьютерда, типографияда, ксероксда кўрайтирилган хужжатдир. Анкеталарда саволлар очиқ, ёриқ, ярим очиқ, шунингдек назорат, филтр, жадвал саволлар бўлиши мумкин. Ёпиқ саволларда савол матнидан сўнг социолог жавобнинг бир неча вариантини таклиф этади, м-н: **Оилавий даромадингиз қанча?**

А)250000дан 400000 сўмгача

В)400000дан 800000сўмгасха

С)1500000дан кўр

Очиқ саволларда савол матнидан сўнг социолог респондентдан ўз шахсий фикрини изхор қилишини сўрайди, м-н:

Кутубхонадаги китоблар миқдори ва сифатдан кўнглингиз тўладими?

_____Хар бир саволни ҳам очиқ, ҳам ёпиқ қилиш мумкин. Филтр саволлар маълум тоифадаги инсонларни танлаб олиш учун ишлатилади.м-н:

3.Сиз таълимнинг қайси турида ўқийсиз?

А)шартнома асосида

Б)бюджет -5-саволга ўтинг

4.Шартнома асосида таълим олиш сизга қийинчилик туғдирмайдими?

А)қийинчилик туғдирмайди

Б)ота-онамга қийин

Назорат саволлари респондентнинг самимийлигини текшириш учун ишлатилади.

Жадвал шаклидаги саволлар бир вақтнинг ўзида бир несха кўрсаткич бўйича жавоб олиш учун ишлатилади, шу билан бирга анкетада жойни тежашда ҳам қўл келади.

Интервью машхурлигига кўра иккинчи ўринда турадиган метод бўлиб, анкетали сўровда анкетани респондентнинг ўзи тўлдирса, интервьюда саволлар интервьюер томонидан ўқиб берилади ва тўлдирилади.

Социологияда кузатиш деганда хозир рўй бераётган ходиса ёки жараён ҳақида маълумот берувсхи метод тушунилади ва у 3 усулда олиб борилади:

- 1.бевосита кузатиш
- 2.билвосита кузатиш
- 3.қўшилиб кузатиш

Социологик тадқиқотларда кузатиш – дастлабки Эмпирик маълумотларни йиғиш усули бўлиб, муайян мақсадга қаратилган, олдиндан пухта ўйлаб, мунтазам олиб бориладиган, хиссий қабулга асосланган бўлади. Бу усулдан фойдаланишнинг ўзига хос афзаллиги шундаки, тадқиқотчи муайян даражада тадқиқот олиб бораётган объектдан мустақил бўлади ва унга бўйсунмайди. Кузатиш усулидан олинган илмий маълумотларда объектив, холис ва хайотий бўлиши билан ўзининг илмий қимматига егадир. Шу билан бирга, кузатиш усулидан олинган илмий маълумотларда субъектив жихатлар ҳам бўлиши мумкин. Чунки, социологик тадқиқот тадқиқотчининг ижтимоий воқеликка, жараёнга нисбатан қандай муносабатда бўлиши ва қай йўсинда тавсифлаши асосида боради. Кузатиш усулининг йана бир ўзига хос жихати; унинг муайян даражада схегараланганлиги бўлиб, кўринсха тадқиқ этилаётган воқеликни қайта кузатиш имконияти бўлмаслигидадир. Бу усулнинг йана бир заиф жихати шундан иборатки, кузатиш орқали тадқиқотчини саволга қизиқтириш, кузатилувсхининг фикр ва ҳукмини билиш жуда қийин. Барсха ҳолларда кузатиш хозирсха сўз билан ифодаланади. Аммо баъзи хулқий-ехтиросли муносабатларни, ҳолатларни бир тарзда йозиш ва сўз орқали ифодалаш қийин. Кузатиш жараёнининг характериға қараб уни қуйидаги тирларға ажратиб кўрсатиш мумкин: назоратсиз, тўла қамровли ва қамрамайдиган, дала ва лабораторийа шароитида мунтазам ва тасодифий кузатиш. Социологик тадқиқотларда кузатиш усули ўрганилаётган объектга нисбатан четдан ёки ичкаридан қўлланилиши мумкин. Тадқиқ этилаётган объект четдан кузатилганда тадқиқотчи объектга нисбатан мустақил бўлади ва унга бўйсунмайди. Ичкаридан кузатишда тадқиқотчи кузатайотган объектда рўй бераётган ижтимоий жараёнларда бевосита иштирок этади ва бўйсунади. Социологик тадқиқотларда фақатгина кузатиш усулидан фойдаланиш билан кифойаланиб қолмаслик керак. Чунки, кузатиш усули орқали олинган натижалар ўрганилаётган объект тўғрисида тўлиқ маълумот бера олмайди. Бу усулдан кўргина социологик тадқиқотнинг дастлабки босқичларида, объект тўғрисида дастлабки тасаввурға эға бўлиш учун ёки социологик тадқиқотларнинг бошқа усуллари ёрдамида олинган маълумотларни, статистик хужжатларни қўшимча равишда текшириш мақсадида фойдаланилади.

Социологияда хужжат деганда ёзма равишда қайд этилган ҳар қандай информасийа, маълумот тушунилади. Хужжатларнинг турлари:

1. Расмий ва норасмий
2. шахсий
3. статистик маълумотлар
4. аудио-видеотасмалар
5. Расмлар.

Социологияда хужжатларнинг ҳам миқдоран, ҳам мазмунан таҳлил қилиниши контент-анализ дейилади.

ГЛОССАРИЙ:

СОЦИОЛОГИЯ ФАНИНИНГ АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАРИ ВА МУҲИМ АТАМАЛАРИ

Автократик ҳарбий бошқарув – ўзқўлида бутун ҳокимиятни жамлаган ҳарбий етакчининг идорақилиши.

Авторитет – бошқа инсонларнинг хатти-ҳаракатлари ва хулқ-атворларини бошқариш учун берилган, қонунийлаштирилган ҳуқуқ.

Адаптасия – биологик организмнинг муайян шароитда яшашга мослашиш қобилияти.

Аномия – ижтимоий меъёрлар индивид хулқ-атворини белгилай олмайдиган вазият (Э.Дюркгейм томонидан киритилган).

Анъаналар – ўтмишдан фойдалилиги жиҳатидан инсонлар қабул қиладиган, авлоддан-авлодга ўтадиган маданий норма ва қадриятлар, кўникмалар.

Ассимиляция – озчиликнинг кўпчилик аҳоли ичига сингишиб кетиши, бунда озчилик аҳоли ҳукмрон маданият меъёрлари ва қадриятларини қабул қилади.

Барқарорлик (ижтимоий) – жамиятдаги тинч-тотувлик ва уни мустаҳкамлаш учун шарт-шароитнинг мавжудлиги; ижтимоий қатламлар, кучлар ва сиёсий партиялар ўртасидаги ҳамжиҳатлик вазияти; давлат, жамоат ташкилотлари, фуқаролар ўртасидаги ижтимоий келишув ҳолатининг муттасил давом этиши ва ҳ.к.

Билиш – тасаввур, тушунтириш ва эслаб қолишни қамраб оладиган тафаккур жараёни.

Бирламчи гуруҳ – бир-бирлари билан шахсий муносабатларда бўлган индивидлар гуруҳи.

Бюрократия – аниқ ҳокимият иерархиясига, амалдорлар хулқ-атворини белгилаб берадиган кўрсатма ва йўриқномаларга эга бўлган ташкилот типи, амалдорлар штати.

Вертикал мобиллик – ижтимоий стратификация тизими иерархиясида юқорига ва пастга қараб силжиш.

Гендер – эркаклар ва аёллар учун хос ҳисобланган жиҳатларни хулқ-атвордан кутиш.

Глобаллашув – дунёдаги турли одамлар, минтақалар ва мамлакатлар ўртасидаги ўзаро боғлиқликнинг ўсиши.

Гипотеза (юн. асос) – ўрганилаётган ҳодисанинг сабаблари ва хусусиятларини тушунтирадиган асосли тахмин тарзидаги билим шакли.

Горизонтал мобиллик – индивидларнинг мамлакат ичкарисидаги бир минтақадан иккинчисига ёки бир мамлакатдан бошқа мамлакатга ўтиши.

Давлат – муайян ҳудудда бошқарувни амалга оширадиган, ҳуқуқлари ва куч ишлатиш имконияти қонуний мустаҳкамланган сиёсий аппарат.

Дастурланган сўров – савол берувчи тадқиқотчи ва жавоб берувчи тадқиқ қилинувчи ўртасида тартибга солинган, дастур асосидаги интервью ёки анкетали сўров тури.

Дастурланмаган сўров – таклиф этилган мавзу бўйича суҳбат, оғзаки ёки ёзма баённома шаклида кишиларнинг фикрини, нуқтаи-назарини, ўйини, эътиқод ва қарашларини ўрганувчи метод.

Демократия – фуқароларга сиёсий қарорлар қабул қилиш жараёнида иштирок этиш ва бошқарув органларига ўз вакилларини сайлаш имконини берадиган сиёсий тизим.

Девияция – гуруҳ ёки жамиятдаги кўпчилик томонидан қабул қилинган меъёрлар ва қадриятларга бўйсунмайдиган хулқ-атвор шакллари.

Дин – муайян ҳамжамият аъзоларининг эътиқоди бўлиб, ўз ичигв сиғиниш ва эҳтиром билан қараладиган тимсоллар, шунингдек, маросимларни қамраб олади.

Жамият – муайян ҳудудда истиқомат қилувчи, ягона сиёсий ҳокимиятга итоат қиладиган ва ўзларини бошқа кўшни гуруҳлардан фарқлайдиган одамлар гуруҳи.

Жамоавий ҳаракат – муайян жойда тўпланган кўп миқдордаги одамлар томонидан ўз-ўзидан келиб чиқиб бажариладиган ҳаракатлар.

Жамоатчилик фикри – омманинг, аҳоли кўпчилики қатламининг воқеа-ҳодисаларга, ижтимоий жараёнларга нисбатан муносабатини ифодаловчи фикрлари, ғоя, қараш ва тасаввурлари.

Жамоатчилик фикри объекти – ижтимоий борлиқнинг, объектив воқеликнинг ва ижтимоий онгнинг, субъектив воқеликнинг долзарб, аҳамиятли, баҳс-мунозарага олиб келувчи факт, воқеа-ҳодиса ва жараёнлари.

Жамоатчилик фикри субъекти – жамоатчилик доирасида фикр уйғота олиш қобилиятига эга бўлган фикр эгаси ва ифодаловчиси, гуруҳлар, жамоалар, миллатлар, синфлар ва ҳ.к.

Жамоатчилик фикрини хаспўшлаш (манипуляция) – долзарб муаммолар бўйича аҳоли онига нисбатан бирон-бир фикрни зўрлаб сингдириш.

Жиноят – ҳокимият томонидан ўрнатилган қонунларга тўғри келмайдиган ҳар қандай хатти-ҳаракат ёки ҳаракатсизлик.

Жинс – аёллар ва эркекларни бир-биридан ажратиб турадиган биологик ва анатомик хусусиятлар.

Идеал тип – воқеликдаги реал мавжудлиги шарт бўлмаган ижтимоий объектнинг асосий белгиларини таъкидловчи конструкция.

Ижтимоий гуруҳ – ҳар бир аъзоси бошқаларига нисбатан тақсимланган фаолиятлар асосида маълум бир тарзда ўзаро хатти-ҳаракат қилувчи индивидлар йиғиндиси.

Ижтимоий жараён – структуравий ёки функционал жиҳатдан бир-бири тақозо этувчи ижтимоий ҳодисалар туркуми.

Ижтимоий институт – маълум бир ҳаёт муҳитида инсонларнинг ўзаро хатти-ҳаракатларини идора этувчи ва унда рол ва статусларни белгиловчи

расмий ва норасмийқоидалар, тамойиллар, меъёрлар, ўрнашмаларнинг барқарор йиғиндиси.

Ижтимоий меъёр – ижтимоий хатти-ҳаракатни умумий бошқариб турувчи катори сифатида намоён бўлувчи қоида.

Ижтимоий мобиллик – индивидлар ва гуруҳларнинг жамият таркибида ўз ўрнини, мавқеини ўзгартириши.

Ижтимоий назорат – ижтимоий тизимнинг уни ташкил этувчи элементларининг ўзаро хатти-ҳаракатларини норматив идора воситасида тартибга солишни таъминловчи ўзини-ўзи идора этиш усули.

Ижтимоий рол – муайян ижтимоий позицияни эгаллаб турган индивиддан кутиладиган хулқ-атвор.

Ижтимоий санкция – ижтимоий актор хатти-ҳаракатининг ижтимоий роллар талаблари доирасида ён-атрофдагилар томонидан ижтимоий қўллаб-қувватланиши ёки жазоланиши кўринишида намоён бўлувчи оқибати.

Ижтимоий стратификация – моддий ва бошқа неъматларга эришиш имконияти билан боғлиқ бўлган жамиятдаги гуруҳлар ўртасидаги тузилмалашган тенгсизликнинг мавжудлиги.

Ижтимоий фикр – тараққиётнинг турли муаммолари, хусусиятлари тўғрисида турли хил ижтимоий гуруҳ ёки қатламларга мансуб кишиларнинг муносабатини ўрганиш натижасида ҳосил қилинган тасаввурлар йиғиндиси.

Ижтимоий ўзгаришлар – ижтимоий гуруҳ ёки жамиятнинг таянч тузилмаларидаги ўзгаришлар.

Ижтимоийқатлам – ижтимоий жихатдан бир хил бўлмаган, жамиятда алоҳида ижтимоий гуруҳлар, уларнинг белгиланиши, синфий бўлиниш ифодаси.

Ижтимоий ҳаракат – ижтимоий ўзгаришларни амалга ошириш ёки тўсқинликқилиш учун жалб этилган одамларнинг катта гуруҳи.

Ижтимоийлашув – индивиднинг ижтимоий меъёрлар ва қадриятларни ўзлаштириш жараёни бўлиб, бу жараёнда у шахс сифатида шаклланади.

Ижтимоийлашув агентлари – ижтимоийлашувнинг энг муҳим жараёнлари юз берадиган гуруҳлар ёки ижтимоий контекстлар.

Иккиламчи гуруҳ – бир-бирлари билан шахсан таниш бўлмаган индивидлар гуруҳи.

Ирқчилик – муайян жисмоний хусусиятларга эга бўлган одамларга афзаллик ёки камситилиш тавсифларини тиркаш.

Ислоҳот – мавжуд ижтимоий тузум асосларига путур етказмасдан ижтимоий ҳаётнинг бирон-бир соҳасини ўзгартириш, ҳар қандай янгиликни жорий этиш.

Ичкаридан кузатиш – гуруҳ ёки ҳамжамятлар фаолиятида социологнинг ўзи иштирок этишини назарда тутувчи тадқиқот усули.

Иқтисодиёт – муайян жамиятлардаги индивидларнинг моддий эҳтиёжлариниқониқтиришга йўналтирилган ишлаб чиқариш ва айирбошлаш тизими.

Корелляция – икки катталиқ ёки ўзгарувчанлик орасидаги статистик шаклда ифодаланадиган барқарор муносабат.

Лидерлик – индивид томонидан гуруҳ лидерлигига хос лаёқат ва сифатларнинг намоён этилиши.

Маданий такрор ишлаб чиқариш – маданий қадриятларнинг авлоддан авлодга ўтиши.

Маданият – жамият учун хос бўлган қадриятлар, меъёрлар ва моддий ишлаб чиқариш.

Макросоциология – катта кўламдаги гуруҳлар, ташкилотлар ёки ижтимоий тизимларни ўрганиш.

Манфаат – индивид ёки ижтимоий гуруҳнинг у ёки бу эҳтиёжларини қондириш билан боғлиқ йўналганлиги.

Мафкура – муайян ижтимоий гуруҳ, қатлам, миллат, жамият, давлат манфаатлари, орзу-истак ва мақсад-муддаolari ифодаланган ғоявий-назарий қарашлар ва уларни амалга ошириш тизими.

Менталитет (лот. менс – ақл, идрок) – жамият, миллат, жамоа ёки алоҳида шахснинг таркиб топган тафаккур даражаси, маънавий салоҳияти, ҳаёт қонунларини таҳлил этиш кучи, муайян, ижтимоий шароитларда шаклланган ақлий қобилияти.

Меъёрлар – муайян ижтимоий бирлик доирасида қабул қилинган ҳуқ-атвор қоидалари.

Меҳнат тақсимоти – ишлаб чиқариш тизимини ихтисослашган вазифалар ва касбларга тақсимлаш бўлиб, у умумиктисодий ўзаро боғлиқликка олиб келади.

Микросоциология – инсон ҳуқ-атворини юзма-юз ўзаро таъсир контекстида ўрганиш.

Миллат – тил, маънавият, миллий ўзликни англаш, руҳияти, урф-одатлар, анъаналар ва қадриятлар ягоналиги асосида муайян ҳудудда яшовчи ижтимоий алоқалар билан боғланган мустақил субъект сифатида ўзига хос моддий ва маънавий бойликларни яратувчи кишиларнинг этник бирлиги.

Миллий менталитет – миллий онг ва фаолият характери ифодаловчи тушунча, миллатнинг анъаналари, маданияти, ижтимоий структураси ва турмуш тарзи асосида шаклланади..

Назария – мунтазам кузатиладиган ҳодисалар ўртасидаги умумий тавсифлар ва қонуниятларни аниқлашга уриниш.

Низо – жамиятдаги гуруҳлар ёки индивидлар ўртасидаги антагонизм.

Никоҳ – индивидлар орасидаги жамият томонидан маъқулланадиган сексуал муносабатлар.

Ноформал муносабатлар – гуруҳлар ёки ташкилотлардаги шахсий майллар асосида шаклланадиган муносабатлар.

Оила – қон-қариндошлик, никоҳ ёки фарзандликка олиш муносабатлари билан боғланган индивидлар гуруҳи.

Объект (лот. нарса) – субъектнинг билиш ва амалий фаолиятида унга қарама-қарши турадиган нарса.

Объектив реаллик – инсон онгига боғлиқ бўлиган, ундан ташқаридаги моддий олам.

Оломон – қизиқишларининг умумийлигига кўра ёпик маконда вақтинчалик тўпланган инсонлар йиғиндиси.

Оммавий ахборот воситалари – радио, телевидение, газета, журнал ва шу каби катта аудиторияларга мўлжалланган коммуникация турлари.

Органик гуруҳлаш – асосларини изоҳлаш мумкин бўлган гуруҳлашнинг кузатув бирликларини гуруҳлаш тури.

Патриархал – еркакларнинг аёллар устидан ҳукмронлиги.

Постиндустриал жамият – моддий товарлар ишлаб чиқаришдан кўра кўпроқ ахборот ишлаб чиқаришга таянадиган жамият.

Предмет – инсон фаолияти ва билиш жараёнида объектлар дунёсидан ажратиб қаралган маълум бир яхлитликни ифодаловчи тушунча.

Престиж – индивид ёки гуруҳнинг мавқеига асосан кўрсатиладиган ҳурмат.

Принцип – турли аҳамиятга эга бўлган фактлар ва билимлар мажмуининг асоси, пойдевори, ҳарқандай хатти-ҳаракат, хулқ-атвор ва фаолиятнинг бошланғич қоидалари.

Прогноз – бирор бир ҳодисанинг келажакдаги ҳолати ҳақидаги илмий тадқиқотларга асосланган эҳтимолий мулоҳаза.

Пропаганда (лот. ёйиш, тарқатиш) – кенг маънода: ижтимоий фаолиятнинг алоҳида тури бўлиб, аҳолининг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш мақсадида илмий, бадиий, ижтимоий-сиёсий, миллий ғоя ва қадриятларни тарғиб этишдир; тор маънода: мафкура ва сиёсатни тарғиб этишга қаратилган фаолиятдир.

Санкция – рағбатлантириш ёки жазолаш турлари бўлиб, улар ёрдамида ижтимоий мақбул бўлган хулқ-атвор меъёрлари мустаҳкамланади.

Секуляризация – жамият ҳаётига диний таъсирнинг камайиб бориш жараёни.

Сиёсат – ҳокимият ҳукумат фаолияти мазмуни ва моҳиятига таъсир ўтказиш учун қўллайдиган воситалар.

Сиёсий партиялар – давлат ҳокимиятига еришиш ва бу ҳокимиятдан муайян дастурни бажариш учун фойдаланишни мақсад қилиб қўйган ташкилот.

Социал дарвинизм – ижтимоий эволюцияга қараш бўлиб, гуруҳлар ва жамиятлар ўртасидаги кураш тараққиёт манбаи эканини таъкидлайди.

Социология – жамиятнинг структураси, унинг элементлари ва мавжуд бўлиши шарт-шароитларини, шунингдек ушбу структурада амалга ошадиган ижтимоий жараёнларни ўрганувчи фан.

Статус – муайян индивидлар гуруҳининг жамиятдаги бошқа аъзоларга нисбатан кўпроқ эътирофга ёки престижга эга бўлиши.

Структура (лот. структура – тузилиш) – системанинг тузилиши ва ички формаси, мазкур система элементлари ўртасидаги барқарор ўзаро алоқаларнинг бирлигини ифодаловчи тушунча.

Структурализм – тилни ўрганишда вужудга келган, ижтимоий ва маданий тизимларнинг тузилмасини аниқлашга қаратилган назарий ёндашув.

Субъект (лот. Асосига қўймоқ) – амалий фаолият ва билим билан боғлиқ бўлган, объектни билишга қаратилган фаоллик манбаи.

Тавсифлаш – ифодалашнинг танланган тизими ёрдамида тажрибага асосланган социологик тадқиқотлар натижалариникийд етиш ва бу натижаларни фан тушунчасида ифодалашдир.

Ташкилот – ҳокимият муносабатларининг алоҳида туркумига жалб этилган индивидларнинг катта гуруҳи.

Тафаккур – предмет ва ҳодисаларнинг умумий, муҳим хусусиятлари аниқлайдиган, улар ўртасидаги ички, зарурий алоқалар, яъни қонуний боғланишларни акс эттирадиган билишнинг рационал босқичи.

Ташқи кузатиш – тадқиқот объектини ўзига хослиги жиҳатидан сездирмай англаган ва англамаган, тасодифий ёки режали шаклларда амалга ошириладиган кузатиш тури.

Тизим – ўзаро муносабат ва алоқада бўлган, муайян яхлитликни ҳосилқилувчи кўпқисмлар мажмуи.

Тоталитаризм – сиёсий бошқарув шакли, унда бутун ҳокимият унинг сиёсатидан норози бўлганларни террор қилувчи, ўзининг содиқ одамларига таянувчи диктатор қўлида жамланади.

Турмуш тарзи – ижтимоий гуруҳлар, элат, ҳалқ, миллатларнинг кундалик ҳаётини ифодаловчи тушунча.

Тушуниш – объектив оламдаги нарса ва ҳодисалар ҳақида тасаввур, тушунча, ҳукмлар ҳосил қилиш ва уларни онгдаги мавжуд билимлар билан боғлашдан иборат аклий жараён.

Тушунча – нарса ва ҳодисаларнинг умумий муҳим белгиларини акс эттирувчи тафаккур шакли.

Умумлаштириш – нарса ва ҳодисаларнинг ўхшаш ҳамда муҳим белги ва хусусиятларини, боғланишларини фикран муайян тушунишга бирлаштириш жараёни ва унинг натижаси.

Фараз – эмпирик тадқиқотнинг асоси сифатида олға суриладиган ғоя ёки тахмин.

Феномен (юн. пҳаиноменон – юз берувчи) – 1) кўзга кўриниб турган ҳол; 2) ноёб, кам учрайдиган ҳол, ёки буюк, ягона бўлган инсон; 3) ҳиссий билиш, тажрибада берилган маълум бир ҳолни англатувчи атама.

Формал муносабатлар – гуруҳ ва ташкилотларда “расмий” ҳокимият тизими меъёр вақоидаларига мос равишда ўрнатилган муносабатлар.

Функция (лот. амалга ошириш, бажариш) – фаолият, баъзи системалар доирасидаги объектнинг унга мансублиги ва роли; объектлар ўртасидаги алоқалар кўриниши бўлиб бирининг ўзгариши иккинчисининг ҳам ўзгаришига олиб келади, бунда иккинчи объект дастлабкисининг функцияси дейилади.

Фуқаролик жамияти – мазкур мамлакатнинг ҳар бир фуқаросига иқтисодий ва сиёсий турмушини ўз ихтиёри асосида қуришга тўла эркинликни кафолатловчи маълум ижтимоий тизим.

Ҳалқ – луғавий маънода эл, элат, миллат, аҳоли, халойиқ, бир гуруҳ кишилар маъноларини англатиш учун қўлланиладиган тушунча.

Хусусият – предмет ва ҳодисаларнинг бошқа предмет ва ҳодисалардан фарқини ёки улар билан умумийликни ифодаловчи категория.

Шахс – алоҳида киши, ижтимоий-ахлоқий моҳиятни ўзида мужассамлаштирган индивид.

Эволюция – биологик организмларнинг атроф-муҳит шароитига мослашиш йўли билан ривожланиши.

Эклектик гуруҳлаш – функционал ва сабабий изоҳлаш мумкин бўлмаган гуруҳлаш тури.

Элита (*фр.* элите – энг сара) – ҳар қандай ижтимоий тузилманинг бошқарув, маданият ва фанни ривожлантириш функцияларини амалга оширувчи олий, имтиёзли қатлами.

Эмпирик тадқиқотлар – социологиянинг ҳар бир соҳасида ўтказиладиган фактологик тадқиқотлар.

Ўтиқод – (ишонч, иймон) – муайян мақсад, қадриятга ишонч, шу асосда шаклланган тафаккур.

Ўхтиёж – инсон талаблари асосида пайдо бўладиган табиий хусусият; жонли мавжудот ҳаёт кечиришининг яққол шарт-шароитларга, унинг шуларга боғлиқ эканлигини ифода этувчи ҳолат.

Ўз-ўзини билиш – ижтимоий тадқиқотлар жараёнида одамларнинг ўз хатти-ҳаракатлари шароитлари ва вазиятларини тушуниши ва англашининг ўсиши, бу вазиятни ўзгартиришга имкон яратади.

қадриятлар – воқеликдаги муайян ҳодисаларнинг умуминсоний, ижтимоий-ахлоқий, маданий-маънавий аҳамиятини кўрсатиш учун қўлланиладиган тушунча; индивид ёки гуруҳларнинг нима яхши ва нима маъқул емаслиги тўғрисидаги тасаввурлари.

қонун – социологияда: сиёсий ҳокимият томонидан белгиланган ва давлатқудрати билан қўллаб-қувватланадиган ҳуқ-атвор қоидалари.

қўшилиб кузатиш – тадқиқотчининг узоқ вақт давомида объект билан социал муҳит таркибига кириб, уни мунтазам тарзда кузатиши.

ғоя – инсон тафаккурида вужудга келадиган, ижтимоий характерга эга бўлган, руҳиятга таъсир ўтказиб, жамият ва одамларни ҳаракатга чорлайдиган, мақсад-муддао сари етаклайдиган кучли, теран фикр.

Ҳақиқат – инсон онгида воқеликнинг тўғри, ҳаққоний акс этишини ифодаладиган тушунча.

Ҳисобот – тажрибага асосланган ижтимоий тадқиқотлар якунини чиқаришнинг ёзма шакли.

Ҳокимият – алоҳида индивидлар ёки гуруҳ аъзоларининг муайян мақсадларга эришиш ва манфаатларини рўёбга чиқариш лаёқати.

Электрон таълим ресурслари:

1. [http: www.ziyonet.uz](http://www.ziyonet.uz)
2. [http: www.stat.uz](http://www.stat.uz)
3. [http:www.albest.ru](http://www.albest.ru)
4. [http:www.isras.ru](http://www.isras.ru)
5. [http: www.lib.socio.msu.ru](http://www.lib.socio.msu.ru)
6. [http: www.socioline.ru](http://www.socioline.ru)
7. [http: www.socio.rin.ru](http://www.socio.rin.ru)
8. [http: www.sociologos.narod.ru](http://www.sociologos.narod.ru)
9. [http: www.socionet.narod.ru](http://www.socionet.narod.ru)
10. [http: www.sociograd.ru](http://www.sociograd.ru)

ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН МАНБАЛАР РЎЙХАТИ:

Асосий адабиётлар:

1. Каримов И.А. Асарлар тўплами. 1-17- жилдлар. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996-2010.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008.
3. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқироzi, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2009.
4. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизасия ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир. – Тошкент, 2010.
5. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. – Тошкент, 2010.
6. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепсияси. Т.2010 йил
7. Бегматов А. Социологияга кириш. – Андижон, 1995.
8. Бекмуродов М.Б. Социология асослари. – Тошкент: Фан, 1994.
9. Кравченко А.И. Социология. – М.: 2001.
10. Осипов Г.В. Социология. Основы общей теории. Учебник для вузов. – М.: Норма, 2002.
11. Социология. Маърузалар матни. – Тошкент, 2000.
12. Социология. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Мерос, 2002.
13. Убайдуллаева Б., О. Отамирзаев ва бошқалар. Социологик тадқиқотлар амалиёти. “Ижтимоий фикр” Маркази. – Тошкент, 2001.
14. Умумий социология. – Тошкент, 2002.
15. Юнусов К. Социология. Ўқув қўлланма. – Андижон, 1997.

Қўшимча адабиётлар:

1. Абдурахмонов Ф.Р., Саидходжаев Х.Б. Социология. Маърузалар курси. – Тошкент: ЎЗРИИВА, 2000.
2. Аитов Н.А. Социология труда. – Алма-Ата, 1996.
3. Американская социологическая мисл. – М., 1991.
4. Арон Р. Этапы развития социологической мысли. – М.: 1993.
5. Багинин В.А. Социология: Энциклопедический словарь. – М.: Михайлова В.А., 2005.
6. Батугин Г.С. Лекции по методологии социологических исследований: Учебник. – М., 1995.
7. Вебер М. Избранные произведения. – М., 1990.
8. Волков Ю.Г., Мостовая И.В. Социология. Уч. Пособие. – М., 1995.
9. Волков Ю.Г., Мостовая И.В. Социология в вопросах и ответах. – М.: Гардарики, 1999.
10. Гиддингс Э. Социология. – Тошкент: Шарқ, 2002.

11. Данило Маркович. Социология труда. – М.: Прогресс, 1998.
12. Дворская Г.В., Махнарилов В.П. Социология труда: Уч. пособие. – М., 1998.
13. Долгоруков А.М. Практикум по общей социологии. – М., 2006.
14. Дюркгейм Е. Метод социологии. Спб., 1998.
15. Дюркгейм Е.О. Развитие общественного труда. Метод социологии. – М., 1990.
16. Жалилов Ш. Кучли давлатдан – кучли жамият сари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2001.
17. Зборовский Г.И., Орлов Г.П. Введение в социологию. – Екатеринбург, 1995.
18. Эмшина П.С., Мутагирова Д.З., Скворцов Н.Т. Социология. – М.: Питер, 2004.
19. Инсон тараққиёти тўғрисида ҳисобот. – Тошкент, 1998.
20. Инсон ҳуқуқлари. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Адолат, 1998.
21. Кандауров В.И., Страданченков А.С. Социология. Курс лекций. – М.: Инфрам, 2001.
22. Капитонов Е.А. Социология XX века. История и технология. – Ростов на Дону, 1996.
23. Качанов Ю. Начало социологии. – М.: Дикта, 2005.
24. Краткий очерк истории социологии. – М., 1990.
25. Лавриненко В.И., Нартов Н.А. Основы социологических знаний. Уч. пособие. – М., 1995.
26. Муллажанова М.М. ва бошқ. Социология фанидан маърузалар матнлари. – Тошкент: ТошДИУ, 2003.
27. Носирхўжаев С., Бекмуродов М., Султонов Т., Носирхўжаева Ҳ. Социология асослари. Маърузалар матни. – Тошкент: Низомий ном. ТДПУ, 2000.
28. Отамуродов С., Отамуродов Сарвар. Ўзбекистонда маънавий-руҳий тикланиш. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003.
29. Радаев В.В., Шкаратьян О.И. Социальная стратификация. – М., 1995.
30. Радугин А.А., Радугин Н.А. Социология. Курс лекции. – М., 1996.
31. Радугин А.А., Радугин К.А. Социология. Курс лексий. – М.: Сентр, 1999.
32. Резник Ю.М. Социальное измерение жизненного мира. Введение в социологии жизни. – М., 1995.
33. Рис Ю.И., Степанов В.Е. Социология. Учебник. – М.: Дашков и К., 2006.
34. Современная западная социология: классические традиции и поиски новой парадигмы. – М., 1990.
35. Соколова Н.Г. Экономическая социология. – М., 1994.
36. Убайдуллаева Р.Т., Ҳайдаров А. Социология тарихи. – Тошкент, 1993.
37. Умарова Р., Саркисов Б. Социология. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2004.
38. Фролов А.Н. Социология. – М.: Логос, 1996.
39. Хан С., Хан В. Социология. Курс лекций. – Тошкент: Адолат, 1999.
40. Харчева В. Основы социологии. – М., 1994.

- 41.Хеллевик О. Социологический метод. – М.: Вес мир, 2005.
- 42.Холбеков А. Шарқ ва Ғарб мутафаккирларининг социологик таълимоти. – Тошкент, 1996.
- 43.Холбеков А., Идилов У. Социология: изохли луғат-маълумотнома. – Тошкент: Ибн Сино нашр., 1999.
- 44.Хошимов Т.Р. Социология. (Ўқув - услуб.қўлл.). – Тошкент, 1996.
- 45.Шикун А.И. Социология. Учебное пособие. – М.: Дикта, 2005.
- 46.Қурбонов Ш., Мажидов И., Қўчқоров Р. Олий таълим тизимида бошқарув кадрларини тайёрлаш. – Тошкент: Академия, 2002.
- 47.Ядов В.А. Стратегия социологического исследования. – М.: Добросвет, 1998.